

LIETUVOS UŽSIENIO POLITIKA TARPUKARIU: KOVA SU LIKIMU AR TRADICIJA?

Algimantas Kasparavičius

Abstract

Wilsonianism, the political philosophy of President Woodrow Wilson of the USA, was seen in Europe in 1919 as a way out of the chaotic and almost hopeless situation in international relations that had emerged in the autumn of 1918. The philosophy established a new ideology of international relations based on the equality of sovereign states, a doctrine of collective security, and the preservation of peace and stability. In European and world political history, this was the beginning of a geo-political experiment that, to a large extent, continues to this day. New entities in international politics, such as the Lithuanian state, proclaimed in 1918, had to adapt to the new ideology as well. The essay provides an outline of the stimuli and obstacles to Lithuanian foreign policy in that direction in the period between the two world wars. Based on sources from Lithuanian and Russian archives, published documents and historical research, the author discusses the links between Lithuanian foreign policy and its controversial historical heritage, complex domestic political processes, and attempts to solve the problems it faced in its cooperation with Bolshevik Russia (the USSR).

KEY WORDS: Lithuanian nationalism, Lithuanian-Polish relations, Lithuanian-Soviet relations, Vilnius question, collective security, League of Nations.

49

Anotacija

JAV prezidento Woodrow Wilsono politinė filosofija, vadinamasis vilsonizmas, 1919 m. Europoje buvo regima kaip išeitis iš chaotiškos ir beveik beviltiškos 1918 m. rudens tarptautinių santykių situacijos. Ši filosofija įtvirtino naują tarptautinių santykių ideologiją, pagrįstą suverenių valstybių lygiateisiškumu, kolektyvinio saugumo doktrina ir taikos bei stabilumo išsaugojimu. Europos ir pasaulio politinėje istorijoje tai pradėjo geopolitinį eksperimentą, kuris didele dalimi tebesitęsia iki šiol. Nauji tarptautinės politikos subjektai, tokie kaip 1918 m. paskelbta Lietuvos valstybė, prie naujosios ideologijos irgi turėjo derintis. Straipsnyje apžvelgiama, kas skatino ir kas stabdė Lietuvą eiti tokiu užsienio politikos keliu laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų. Remiantis Lietuvos ir Rusijos archyvuose saugomais šaltiniais, jau publikuotais dokumentais bei istorikų tyrinėjimais, atskleidžiamos Lietuvos užsienio politikos sąsajos su kontroversišku istoriniu paveldu, sudėtingais politiniais vidaus procesais ir bandymai spręsti savo problemas bendradarbiaujant su bolševikine Rusija (SSRS).

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: lietuvių nacionalizmas, Lietuvos ir Lenkijos santykiai, lietuvių-sovietų santykiai, Vilniaus klausimas, kolektyvinis saugumas, Tautų Sąjunga.

Algimantas Kasparavičius, dr., senior researcher, Lithuanian Institute of History, Twentieth-Century History Department, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lithuania. Email: algimantas.kasparavicius@gmail.com.

XX amžius, kaip žinoma, prasidėjo globaliu konfliktu, kuris pakeitė Europos politinį žemėlapij: išnyko kelios imperijos, o jų vietą užėmė dvigubai daugiau naujų nepriklausomų valstybių. Iki tol beveik šimtmetį vyravusią gana stabilią, nors ir nedemokratinę, geopolitinę tvarką Europoje po 1918-ųjų pakeitė geopolitinis pliuralizmas. Galios monopolio, kurį sudarė penkios monarchinės (Didžioji Britanija, Austrija-Vengrija, Vokietija, Rusija, Osmanų imperija) ir viena respublikoniška imperijos (Prancūzija), apsupta ir diriguojama Europa mėgavosi praktiškai visą XIX a., nes šis monopolis jai garantavo tam tikrą geopolitinį stabilumą. Bet visa tai staiga negrįžtamai išnyko, ir pokarinė, naujoji, Europa atsidūrė prieš dilemą: o kas toliau? Kaip ir kuo pakeisti staiga išnykusius tradicinių galių centrus ir karo sugriautoje Europoje garantuoti geopolitinį stabilumą ir taiką? Ir ne geopolitinės diktatūros, bet geopolitinio pliuralizmo sąlygomis?

50

Išeitis buvo rasta beveik lygiai taip pat greitai, kaip greitai prieš tai buvo išnykę senieji galios centrai. Pagalbos ranką senajam kontinentui dar kartą ištiesė JAV. Tik šįkart ne pinigais, ginklais ir kareiviais, bet prezidento Woodrow Wilsono politinės filosofijos forma, vadinamuoju vilsonizmu¹, kuris prieš karą pasaulyje egzistavusiam didžiųjų valstybių dominavimui, galių pusiausvyros, karinių blokų ir dvišalių sutarčių politikai kaip priešpriešą kėlė bent jau formalų visų suverenių valstybių lygiateisiškumą tarptautinių santykių sistemoje, kolektyvinio saugumo ideologiją ir mechanizmų plačiam tarptautiniam bendradarbiavimui kūrimą².

Taigi išeitis iš chaotiškos ir beveik beviltiškos 1918 m. rudens tarptautinių santykių situacijos buvo rasta gana greitai, kai Paryžiaus Taikos konferencijoje jau 1919 m. balandžio mėnesį buvo pradėta kurti iki tol negirdėta universali, globali ir tam tikru požiūriu viršnacionalinė tarptautinė institucija Tautų Sąjunga. Jau 1919 m. birželio pabaigoje buvo pasirašyti pagrindiniai Versalio taikos dokumentai, su kuriais iš esmės oficialiai buvo įteisintas ir vilsonizmas, kaip nauja tarptautinių santykių ideologija, pagrįsta suverenių valstybių lygiateisiškumu, kolektyvinio saugumo doktrina ir taikos-stabilumo išsaugojimu pasaulyje ir pirmiausia Europoje³.

¹ KNOCK, Thomas J. Wilsonian Concepts and International Realities at the End of the War. In *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. Ed. by Manfred F. BOEMEKE, Gerald D. FELDMAN, Elisabeth GLASER. Washington, 1998, pp. 114–115.

² FLEURY, Antoine. The League of Nations: Toward a New Appreciation of its History. In *The Treaty of Versailles...*, pp. 508–509.

³ Apskritai Tautų Sąjungos kūrimo procesas užtruko kiek ilgiau – nuo 1919 m. pavasario iki 1920 m. pradžios: 1919 m. vasario 14 d. paskelbti Tautų Sąjungos kūrimo pagrindiniai dokumentai, kurių galutinė versija valstybių-kūrėjų Paryžiaus Taikos konferencijoje patvirtinta tų pačių metų balandžio 28 d. Galutinis taškas Tautų Sąjungos kūrimo procese padėtas 1920 m. sausio 10 d. kartu su Versalio taikos sutarčių galutiniu priėmimu ir pasirašymu.

Taip Europos ir pasaulio politinėje istorijoje prasidėjo globalus geopolitinis eksperimentas, kuris didele dalimi tebesitęsia iki šiol. Eksperimento esmė buvo ta, kad Europai (eventualiai ir pasauliui) liepta pamiršti tradiciją – tradicinę galių pusiausvyrą (kurioje Europa iš esmės gyveno nuo prancūzų kardinolo Rišeljė laikų) ir susikoncentruoti į kolektyvinį saugumą. Kitaip tariant, savo politinį likimą patikėti ne kažkokiems pragmatiškiems geopolitiniams skaičiavimams ir kariniams-politiniams susitarimams, o teoriniams, idealistinio pobūdžio kolektyvinio saugumo principams. Principams, kurie tarpukariu, mūsų supratimu, tarptautinių santykių praktikoje pasireiškė ryškiausiai ir plačiausiai.

Taip susiklosčius reikalams *didžiojoje politikoje*, prie jų vienaip ar kitaip privalėjo derintis ir kiti, ypač mažesni, tarptautinės politikos subjektai. Ne išimtis buvo ir tarpukario Lietuva, kurios situacija po valstybingumo atkūrimo praktiškai iškart tapo komplikuota net keliais aspektais, o ypač ideologiniu, nacionaliniu-teritoriniu ir geopolitiniu.

Pirmą problemą suponavo jau 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės nutarimas (deklaracija), kuriame Lietuva apeliavo į istorinį valstybingumą ir skelbėsi ne kurianti, bet *atkurianti* valstybę. Tačiau atkurti buvo galima tik tai, kas kažkada egzistavo ir savo laiku svetimųjų buvo sugriauta ar tiesiog prarasta. Tuo tarpu besiformuojančią naująją lietuvių naciją reprezentuojantis naujasis politinis lietuvių elitas, pretenduodamas į „plačiai suprantamą“ nacionalinės valstybės teritorijos formavimo etnografinį principą⁴, tuo pat metu kaip ugnies kratėsi ir istorinės unijos su Lenkija, ir buvusios LDK teritorinio paveldo. Vaizdžiai tariant, iš buvusio didžiulio LDK pyrago siekta išsirinkti tik lietuviams skaniausias razinas. Kurį laiką nebuvo aiškesnio nusistatymo ir tautinių mažumų – žydų, lenkų, baltarusių – atžvilgiu. Į Lietuvos Valstybės Tarybą jos pradėtos įtraukti tik 1918 m. pabaigoje, kai darbą pradėjo pirma laikinoji Vyriausybė ir kilo konkretus reikalas realiai perimti valdžią į savo rankas revindikuojamose teritorijose, pirmiausia daugiakultūroje, daugianacionalinėje sostinėje, ir apskritai suvaldyti situaciją šalyje⁵.

Kita vertus, Nepriklausomybės deklaracijoje įtvirtintas valstybės *atkūrimo* konceptas prašėsi ir tam tikro, bent jau moralinio, ankstesnių amžių užsienio politikos tęstinumo. Jei ne kažkokios modifikuotos unijos ar konfederacijos, tai bent jau daugmaž gerų, koordinuotų santykių su ilgaamžė istorine kaimyne, politine partnere ir bendrakeleive Lenkija. Iš esmės šios teorinės prielaidos atsispindėjo ir istoriko pagal išsilavinimą prof. Augustino Voldemaro sudarytos pirmos laikinosios Vyriausybės deklaracijoje, kuri, parengta vilsonizmo ideologijos dvasia, skelbė, kad Lietuva su niekuo kariauti nesiruošia, užsienio politikoje laikysis neutraliteto, todėl ir didesnės kariuomenės valstybei neprireiks⁶.

⁴ KLIMAS, Petras. *Le développement de l'Etat Lituanien: à partir de l'Année 1915 jusqu'à la Formation du Gouvernement Provisoire au Mois de Novembre 1918. D'après des Documents Officiels..* Paris, 1919, p. v–vii.

⁵ *Pirmieji Lietuvos Ministrų Kabinetai 1918 metais Vilniuje*. Sud. Algimantas KASPARAVIČIUS. Vilnius, 2018, p. 24–25.

⁶ Lietuvos Valstybės Tarybos iškilmingo posėdžio protokolas nr. 110, 1918-11-14. In *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*. Sudarė Alfonsas EIDINTAS, Raimundas LOPATA. Vilnius, 2017, p. 610–611.

Svarbu pabrėžti, jog 1918 m. lapkričio viduryje deklaraciją svarstant Valstybės Taryboje, taip projektuojama užsienio politika niekam neužkliuvo. Priešingai, dargi sulaukė praktiškai visų politinių srovių palaikymo. Vyriausybei atsiųstame rekomendaciniame laiške, kurį dar spalį parengė šalies politinių srovių Pasitarimas, be kita ko, buvo sakoma: „Lietuvos valdžia turi taip pat pabrėžti, kad ji visos Lietuvos noru stovi už visuotinį šalių nusiginklavimą ir už taikų rišimą bylų, galinčių kilti tarp tautų, Tautų Sąjungos sukurtose įstaigose.“⁷ Tokia buvo atgimstančios Lietuvos valstybės užsienio politikos teorija. Taigi atgimstančios Lietuvos valdžia Tautų Sąjungos lemiantį vaidmenį pokarinėje Europoje ir tautų taikų sambūvį ėmė skelbti anksčiau, nei ši universali tarptautinė institucija su savo organizacija ir instrumentais *de facto* buvo sukurta, pradėjo realiai veikti ir parodė pajėgumą. O tai reiškia – beveik trimis metais anksčiau, nei Lietuvos valstybė oficialiai į ją buvo priimta⁸. Tačiau labai greitai ėmė aiškėti, kad vilsonizmo ideologijos padiktuota politinė teorija vargiai atitinka Lietuvos politines realijas, kurios vystosi ne regiono šalių visuotinio nusiginklavimo ir taikaus sambūvio, bet tradicine skirtingų interesų derinimo ir galių pusiausvyros arba konflikto linkme.

II

Nepaisant to, A. Voldemaro vadovaujama pirma laikinoji Vyriausybė, dirbusi vos pusantro mėnesio, iš esmės bandė eiti W. Wilsono nubrėžtos doktrinos keliu. Tačiau norint šią doktriną realizuoti praktikoje buvo būtinas daugumos politinių jėgų sutarimas ir, svarbiausia, pasitikėjimas vietos gyventojais. 1918 m. lapkritį–gruodį vokiečių okupacinei administracijai jau ruošiantis trauktis, o pirmai laikinajai Vyriausybei perimti valdžią Vilniuje į savo rankas, išryškėjo karti tiesa: teritorijoje nuo Vilniaus iki Gardino ir Lydos, į kurią Lietuva pretendavo, tiesiog stigo žmonių, kurie būtų patikimi, daugumos Vyriausybės nuomone, ir juos būtų galima skirti į įvairias atsakingas pareigas. Nėgana to, rezervuotai žiūrėta ir į ką tik prie lietuviško valstybingumo kūrimo prisidėjusias tautines mažumas: žydus ir baltarusius.

Štai lapkričio 20 d. premjerui pasiūlius skirti nors minimalų finansinį avansą Vilniaus baltarusių organizacijai, Vyriausybėje kilo pasipriešinimas ir pasigirdo pareiškimų, kad negalima švaistyti pinigų nepatikimoms baltarusiškoms institucijoms⁹. Tik A. Voldemarui pareiškus, kad baltarusių buvimas Valstybės Taryboje svarbus politiškai ir

⁷ Lietuvos politinių srovių pasitarimo rezoliucija dėl nacionalinės kariuomenės kūrimo ir valstybės užsienio politikos principų [dokumentas be datos, bet sprendžiant iš turinio parengtas 1918 m. spalio mėn.]. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau LCVA), f. 923, ap. 1, b. 1, l. 13.

⁸ Lietuva kartu su savo šiaurinėmis kaimynėmis Latvija ir Estija į Tautų Sąjungą buvo priimta 1921 m. rugsėjo 22 d., t. y. gerokai anksčiau, nei gavo Europos didžiųjų valstybių ir JAV pripažinimą *de jure*. Tokia situacija liudijo, kad kuriama nauja pokarinė, vilsonizmo ideologijos principais grįsta tvarka pasaulyje veikia, kad formuojasi gerokai liberalesnė ir mažoms tautoms bei valstybėms palankesnė tarptautinių santykių sistema.

⁹ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 4, 1918-11-20. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 4.

susipratimas su jais palengvina Lietuvai susitarti su vokiečiais bei gali išjudinti dialogą su lenkais, kurie vis dar laikosi nuošaliai nuo Tarybos ir Vyriausybės veiklos, avansas buvo skirtas¹⁰. Beveik analogiškai klostėsi reikalai ir su steigiamu Žydų reikalų ministro be portfelio instituto finansavimu: priešingai premjerui, Kabinetas pirma norėjo matyti nuveiktus darbus, prašė veiklos ataskaitų ir tik paskui buvo linkęs skirti finansavimą.

Dėl daugumos Kabineto narių konservatyvios lietuviškos pozicijos strigo ir svarbių pareigūnų skyrimas į atsakingas pareigas, iš vokiečių administracijos perimant Vilniuje paštą, telegrafą, geležinkelius, elektros stotį¹¹. Kadangi profesionaliai galinčių atlikti pareigas lietuvių Vilniuje smarkiai stigo, skirti premjero siūlomus kitataučius Kabinetas delsė, sprendimus nukeldavo.

Charakteringai klostėsi ir Lietuvos Vyriausybės komisaro skyrimo Gardinui klausimas. Miesto bendruomenei į šias pareigas siūlant skirti Baltarusijos Aukščiausiosios Rados (Tarybos) ir Baltarusijos Vilniaus Rados narį socialistą Kuzmą Tereščenko, dalis Kabineto ir Tarybos vėl pasipriešino. Vidaus reikalų ministrui Vladui Stašinskui Tereščenko atrodė nepatikimas, o Tarybos atstovas Jurgis Šaulys iš principo buvo nepatenkintas kitataučių skyrimu į atsakingas pareigas ir aiškino, kad „komisaras turėtų būti mūsų žmogus“¹². „Mūsų žmogaus“ Gardine reikalavo ir teisingumo ministras Petras Leonas¹³. Įdomu tai, kad visi šie lietuvių veikėjai buvo iš kairiųjų politinės stovyklos. Motyvuodami, kad lietuviška visuomenė tokių paskyrimų nesupras, „svetimų“ aukštuose postuose nenorėjo matyti ir dešinieji: žemės ūkio ir valstybės turtų ministras Juozas Tūbelis bei finansų ministras Martynas Yčas¹⁴.

Tuo tarpu premjeras laikėsi platesnio – pilietiškesnio – požiūrio. Vyriausybės nariams aiškino: „...iš centro mes negalėsime organizuoti tokių sričių kaip Gardinas. Mes negalime eiti į konfliktą su vietos gyventojais. Dabar mums labai svarbu susitarti su gardiniečiais ir vokiečiais ir lenkams parodyti, kad su mumis eina dauguma gyventojų. Mūsų žmogus gali labai lengvai susikompromituoti tokiose srityse kaip Gardinas. Jei baltarusių keliama kandidatūra nepatenkins gyventojų, mes turėsime gerą progą pakeisti jį [...]. Mes turime labai atsižvelgti į vietos gyventojų norus. Be to, negalime užmiršti, kad Vilsonas prižadėjo Gardino srities atstovą įleisti į Taikos Kongresą“¹⁵.

Nepaisant gana logiškos ir įtikinamos argumentacijos, Gardinas tuomet liko be lietuvių paskirto komisaro, o K. Tereščenko nutarta siūlyti tapti tik Gardino apskrities komisaru. Lapkričio pabaigoje Vyriausybė atmetė ir Vilniaus Baltarusijos Rados ini-

¹⁰ Ibid.

¹¹ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 6, 1918-11-26. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 14–14 ap.

¹² Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 4, 1919-11-20. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 4 ap.

¹³ Ibid., l. 5.

¹⁴ Ibid., l. 5–5 ap.

¹⁵ Ibid., l. 5.

ciatyvą prie Lietuvos Vyriausybės sukurti Baltarusijos sekretoriatą, kuris baltarusiškoms apskritims parinktų ir skirtų įvairius valdininkus¹⁶.

Situacija iš esmės nepasikeitė ir po 1918 m. gruodžio 26 d., kai pradėjo dirbti antra laikinoji Vyriausybė. Socialisto liaudininko Mykolo Sleževičiaus Kabinetas, kuriame daugumą sudarė jau kairiųjų partijų ministrai, taip pat rezervuotai žiūrėjo į bendrapiliečius nelietuvius. Gruodžio paskutinėmis dienomis, vokiečiams iš Vilniaus išsikraustant ir prie Lietuvos jau artėjant Raudonajai armijai bei situacijai Vilniuje komplikuojantis, kontrolę mieste perimant lenkų karinėms formuotėms¹⁷, M. Sleževičiaus Kabinetas nesiryžo priimti Žydų reikalų ministro be portfelio Jakobo Vygodskio iniciatyvos iš vietinių jaunų raštingų žydų mieste formuoti lietuvišką miliciją¹⁸ ir netgi svarstė galimybę Vilniaus gynybą patikėti rusų karo belaisviams, tačiau išsiaiškinus, kad jie smarkiai demoralizuoti ir užsikrėtę revoliucinėmis idėjomis, šios minties atsisakė¹⁹. Iš esmės dėl šių priežasčių Vyriausybėje atsisakyta ir siūlymų krašto gynybai nuo bolševikų samdyti Lietuvoje dislokuotus vokiečių kareivius savanorius²⁰. Tiesa, kartu nuspręsta iš pasiturinčių Vilnijos žydų prašyti „lėšų sutvėrimui kariškos jėgos“ ir miesto gynybai nuo bolševikų²¹.

Kita vertus, akivaizdžios krizės akivaizdoje M. Sleževičiaus Kabinetas nerado bendros kalbos su vos prieš porą savaičių A. Voldemaro iniciatyva²² paskirtu kariuomenės vadu, lenkakalbiu generolu Silvestru Žukausku. Todėl pačiose Raudonosios armijos invazijos į Vilnių išvakarėse – gruodžio 30 d. – M. Sleževičiaus Vyriausybė S. Žukauską iš pareigų atleido, o organizuoti bent minimalią „simbolinę“ Vilniaus gynybą nuo bolševikų paskyrė tarsi „lietuviškesnį“ lietuvių generolą Joną Galvydį-Bykauską ir kariškininką Kazį Škirpą²³.

Apibendrinamas aukščiau pateiktus faktus, drįsčiau kelti hipotezę, jog taip dėlio-dama politinius akcentus Lietuvos valdžia iniciatyvą ir kontrolę valstybės sostinėje, o praktiškai ir visoje Pietryčių Lietuvoje, prarado anksčiau nei miesto kontrolę į savo rankas perėmė vietos lenkų milicija bei karinės formuotės ir į miestą nuo Daugpilio bei Pabradės²⁴ realiai pradėjo veržtis bolševikai. Todėl nenuostabu, kad jau

¹⁶ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 5, 1918-11-23. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 8 ap.

¹⁷ Plačiau apie lenkų politines aspiracijas ir veiklą 1918 m. pabaigoje Vilniuje ir Pietryčių Lietuvoje žiūrėti: GAJOWNIK, Tomasz. *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921-1939*. Warszawa, 2010, s. 27-28.

¹⁸ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 25, 1918-12-28. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 48-48 ap.

¹⁹ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 27, 1918-12-30. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 52.

²⁰ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 21, 1918-12-23. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 37-37 ap.

²¹ Ibid., l. 37 ap.

²² Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 5, 1918-11-23. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 9 ap.

²³ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 28, 1918-12-31. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 56-56 ap.

²⁴ Kaip matyti iš 1919 m. sausio pirmomis dienomis Vilnių puolusių bolševikų vidinio susirašinėjimo su Maskva, Lietuvos sostinės „paėmimo“ operacija, švelniai tariant, nebuvo sėkminga. Iš pradžių dėl klaidingų Vakarų divizijos 5-ojo „Vilniaus pulko“ žvalgybos pranešimų buvo manoma, kad Vilniuje yra sutelktos stambios lenkų savanorių ir legionierių „durtuvų pajėgos“ su kulkosvaidžiais ir artilerija. Todėl

1919 m. sausio 2 d. M. Sleževičiaus Vyriausybė Vilnių paliko ir pasitraukė į lietuviškesnį Kauną. Dėl tokios politikos nenusisekė tuomet net simbolinė Vilniaus gynyba nuo bolševikų, kuri, švietimo ministro Mykolo Biržiškos teigimu, Vilnijos gyventojams turėjo pademonstruoti lietuviškos valdžios rūpinimąsi vietos gyventojais ir lietuviško valstybingumo gyvybingumą Pietryčių Lietuvoje. Tam pritarė ir premjeras M. Sleževičius²⁵. Neradus politinio sutarimo su lenkais²⁶ ir nelabai pasitikint kitomis tautinėmis mažumomis, Vilniuje turint vos keliasdešimties savanorių kovotojų „pajėgas“, bolševikams priešintis praktiškai net nepabandyta. Turint galvoje, kad tuo pat metu vietos lenkų bendruomenė, susiorganizavusi į „savigną“ ir remiama negausių legionierių pajėgų iš Lenkijos, vis dėlto pabandė Vilniuje, kad ir menkai, pasipriešinti bolševikinei invazijai, tenka konstatuoti, jog tai buvo pirmas skaudus dar tik besiformuojančios lietuviškos politikos pralaimėjimas tarptautinėje scenoje. Pralaimėjimas, nulemtas ne tiek lietuviams nepalankaus jėgų balanso, kiek jų nesugebėjimo (ar nenoro?) pozityviai, racionaliai ir kūrybiškai atliepti istorinį politinį paveldą bei tradiciją.

Taigi pradiniame valstybės kūrimosi etape bene vienintelis lietuviškos valdžios proteguojamos politikos laimėjimas Vilniuje buvo 1919 m. sausio 1 d. karininko K. Škirpos su keliais bendražygiais kelioms valandoms Gedimino pilies bokšte iškelta lietuviška Trispalvė. Tačiau ir čia paradoksas. Gardine, kurio lietuviai norėjo, bet vietos gyventojais nelabai pasitikėjo, lietuviška Trispalvė virš vietos baltarusių sukurtos lietuviškos karo komendantūros plevėsavo, regis, beveik dviem savaitėmis ilgiau nei Vilniuje – maždaug iki sausio 11–12 dienos.

keletą dienų puolimas buvo atidėliojamas. Galvota „iš centro“ prašyti net didesnių pajėgų miestui užimti. Negana to, miestą besiruošiančioje pulti bolševikų stovyklos vadovybėje – Karo taryboje – įvyko susipriešinimas ir kivirčas tarp lietuvių bolševikų ir rusų, tiksliau tariant, tarp „Vilniaus pulko“, suformuoto daugiausia iš lietuvių ir vietinių žydų, komisaro Felikso Baltušio-Žemaičio ir Pskovo divizijos komisaro Felikso Norvydo. Trumpai tariant, beveik jokios karinės patirties neturintis komisaras F. Baltušis-Žemaitis, kurio pulkas, pagal Maskvos įsakymą, propagandiniams sumetimais į Vilnių turėjo įžengti pirmas, puolimą pradėti dėsė ir tuo sukėlė Pskovo divizijos vadų pasipiktinimą bei patyčias. Išvadinę „Vilniaus pulko“ komisarą „bailiu“, Pskovo divizijos vadai, pažeisdami planą, pirmi puolė Vilnių, tačiau pietrytinėse miesto priegose bolševikinės valdžios buvo sustabdyti, kad į priekį praleistų F. Baltušio-Žemaičio pulko raudonarmiečius. Tačiau nepaisant įsakymo, Pskovo divizijos kovotojai vis vien pirmi įžengė į miesto centrą, užpakaly palikdami „5-ąjį Vilniaus pulką“. Tačiau konflikto tai neišsprendė. Dėl puolimo plano pažeidimo Pskovo divizijos vadovybė ir toliau kaltino komisarą F. Baltušį-Žemaitį bailumu, vadino jį „demagogu“ ir net pareiškė jam nepasitikėjimą. Konflikto atgarsiai pasiekė Maskvą ir tautybių komisarą J. V. Staliną. Parodęs diplomatinius gabumus, konfliktą per gerą savaitę užglaistė tik pats Kremliaus marionetinės „vyriausybės“ vadovas Vincas Krėvė-Mickevičius. Nepaisant lenkų legionierių ir savanorių bandymo priešintis (didžiausi susišaudymai įvyko Pylimo ir J. Basanavičiaus gatvių rajone), miestą bolševikai užėmė lengvai ir su mažais nuostoliais: vienas žuvęs ir du sužeisti. Iš tiesų nei artilerijos, nei stambių lenkų pajėgų čia nerasta. Todėl, ilgai nelaukiant, planuota pulti ir Kauną... [LKP(b) CK nario S. Gopnerio pranešimas į Maskvą „Apie reikalų padėtį Lietuvoje“], 1919-01-15. *Arkhiv vneshei politiki Rossiiskoi Federatsii* (Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas, toliau AVP RF), f. 0151, op. 2, p. 1, d. 3, l. 17–19.

²⁵ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 28, 1918-12-31. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 54 ap.

²⁶ Laikinosios Vyriausybės posėdžio protokolas nr. 26, 1918-12-29. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 50 ap., 51 ap.

III

Vilniaus su Pietryčių Lietuva praradimas ir M. Sleževičiaus Vyriausybės pasitraukimas į Kauną atgimstančios Lietuvos užsienio politiką pažymėjo pralaimėjimo ženklu. Darė ją dar jautresnę, uždaresnę, problemiškesnę ir priklausomą nuo išorės galių pusiausvyros. Ypač tai išryškėjo vėlesniais metais, kai atgimusiai valstybei teko spręsti daugybę išties neordinarinių problemų, pradedant nuo tarpvalstybinių santykių sureguliovimo su kaimynais ir baigiant valstybės teritorinės programos įgyvendinimu bei sostinės susigrąžinimu.

56

1919 m. sausio viduryje Vilniaus sionistų lyderiui, pirmos laikinosios Vyriausybės užsienio reikalų viceministrui, lietuvių delegacijos prie Paryžiaus Taikos konferencijos nariui Šimšonui (Simonui) Rozenbaumui Prancūzijos spaudoje pareiškus, kad atgimstanti Lietuva turėtų būti didelė: su Gardinu, Minsku, Mogiliovu, Vitebsku ir t. t., Valstybės Tarybos pirmininkas A. Smetona, tuo metu buvęs Berlyne, sureagavo itin neigiamai. Laiške į Kauną rašė: „Labai netikusį įspūdį lietuviams padarė Rozenbaumo pareiškimas spaudoje. [...] Lietuviuose niekur neras pritarimo tokios plačios ribos. Priešingai, iššauks daug protestų. Meldžiamieji, stabdykite tokius išsišokėlius – jie pridirs mums nebepataisomų eibių.“ Tokiam A. Smetonos brėžiamam conceptui praktiškai pritarė visi: nuo dešinėje stovėjusios Tautos pažangos (tautininkų) ir krikščionių demokratų iki kairiųjų – socialistų liaudininkų ir socialdemokratų. Nenoras tiek toli įsipareigoti buvusiems buvusios LDK gyventojams gudams ir žydams, matyt, turi būti vertinamas dvejopai. Viena vertus, tai rodė atgimstančios Lietuvos politinio elito racionalumą ir užmojį atkurti / kurti ne daugianacionalinę imperiją, bet nacionalinę valstybę. Kita vertus, turint galvoje daugiakultūrį ir daugianacionalį LDK paveldą, net ir vadinamojoje „tikrojoje Lietuvoje“, arba „Lithuania propria“, toks lietuviško elito apibrėžimas erdvėje tautinėms mažumoms, matyt, ne visuomet buvo suprantamas ir pateisinamas. Tai puikiai atskleidžia kiek vėlesni įvykiai, kai jau ne tik kalbomis, bet ir darbais buvo brėžiamos naujai atgimstančios Lietuvos valstybės sienos. Pirmiausia tai matyti iš 1919 m. vykusių Lietuvos delegacijos derybų Paryžiaus Taikos konferencijos Baltijos reikalų komisijoje, o tuo labiau iš 1920 m. vasaros Taikos derybų Maskvoje, kai į Lietuvos derybų delegaciją ar jos ekspertų korpusą įtraukti tautinių mažumų lyderiai Domininkas Siemaška ir ypač Šimšonas Rozenbaumas, motyvuodami žydų noru „priklausyti“ Lietuvos valstybei bei remdamiesi Lietuvos valstybės tautiniais, ekonominiais ir geopolitiniais argumentais, aktyviausiai iš visų Lietuvos derybininkų gynė platesnės Lietuvos idėją – ne tik su Vilniumi, Gardinu ir Lyda, bet ir su Seinais, Suvalkais, Augustavu²⁷, kartais dėl to net sueidami į tam tikrus nesusi-

²⁷ KASPARAVIČIUS, Algimantas. Šimšonas Rozenbaumas: vieno žydų patrioto diplomatinis eskizas. In *Mokslinė konferencija „Iš Lietuvos diplomatijos istorijos“*. [D.] 3: skirta diplomato B. K. Balučio 120-osioms gimimo metinėms: pranešimai. Sud. Rimas BANAITIS. Kaunas, 2000, p. 35–50; GAIGALAITĖ, Aldona. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*. Kaunas, 1999, p. 102, 110–112.

pratimus su kitais derybų delegacijos nariais: Petru Klimu ir net delegacijos vadovu Tomu Norumi-Naruševičiumi.

Taigi jau modernaus lietuviško valstybingumo aušroje Lietuvos valdžios santykiai su tautinėmis mažumomis buvo opi ir jautri sritis, glaudžiai susipynusi su šalies užsienio politikos klausimais. Senojo aristokratiškojo Lietuvos valstybingumo „tautinės politikos“ istorinis paveldas puikiai buvo matomas ir jaučiamas šalies miestuose ir miesteliuose, kur dominavo ne etniniai lietuviai, bet „istoriniai-politiniai“ lietuviai: žydai, lenkai, baltarusiai, vokiečiai – etnosai, kurie senojo aristokratinio-kosmopolitinio valstybingumo laikais galėjo jaustis daugmaž lygiaverte dominuojančios titulinės nacijos dalimi. Tačiau pradėjus kurtis moderniam nacionaliniam Lietuvos valstybingumui, šie etnosai staiga turėjo prie jo prisitaikyti ir susitaikyti su jiems siūlomu „tautinių mažumų“ statusu lietuvių nacionalinėje valstybėje. Todėl nenuostabu, kad pirmajame valstybės kūrimosi etape tautinės mažumos kai kada rezervuotai ir atsargiai žvelgė į tautinės Lietuvos valstybės projektą. Ypač tai pasakytina apie lenkus, kurie atsidūrė bene sunkiausioje padėtyje – iš jų istorija XX a. pradžioje pareikalavo didžiausios aukos ar duoklės. Vėlyvosios Žečpospolitos laikais įgytą titulinės nacijos aiškiaus lyderio padėtį dabar jiems reikėjo iškeisti tik į lenkų „tautinės mažumos“ nacionalinėje lietuvių valstybėje statusą. Todėl nenuostabu, kad lygiagrečiai kuriantis Lietuvos ir Lenkijos nacionalinėms valstybėms, XX a. pradžioje dauguma jų linko akceptuoti ne lietuvišką, o lenkišką valstybingumą. Tuo labiau kad ir greta buvusi kelio-lika kartų didesnė, turtingesnė ir politiškai-kultūriškai pajėgesnė atsikurianti Lenkija ne tik nemanė nusigręžti nuo savo tautiečių rytuose, bet dargi ir Lietuvą daugiau ar mažiau matė kaip plataus lenkiško ar lietuviškai-lenkiškos federacijos valstybingumo dalį²⁸. Turint galvoje lietuvių nacionalinio valstybingumo „tėvų“ nusistatymą dėl unijinės tradicijos arba, tiksliau tariant, bandant nutraukti šią tradiciją, tokia situacija nacionalinio pakilimo sąlygomis beveik neišvengiamai programavo konfliktą.

Kategoriškas daugumos lietuvių politinio elito pasipriešinimas tradicinės unijos ar federacijos atgaivinimui su Lenkija buvo akivaizdus. Įvairių skambių citatų, net ir parašytų eilėmis, čia būtų galima pririnkti daug ir vien tik tam skirti visą pranešimą. Tačiau ideologiškai bene taikliausiai ir išsamiausiai tai išreiškė žinomas dešiniųjų pažiūrų visuomenės veikėjas, Lietuvos žemdirbių sąjungos lyderis ir pirmųjų dviejų laikinųjų vyriausybės finansų ministras Martynas Yčas. 1921 m. rudenį Kaune aistringai svarstant Antrąjį Hymanso projektą dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių suregulavimo, kuris jau atliepė ir tam tikrus Lietuvos interesus, M. Yčas rusų pasiuntiniui Kaune Semionui Aralovui rėžė, kad prieš P. Hymanso projektą kategoriškai pasisako ne tik tautininkai, socialdemokratai, „Santara“, Šaulių sąjunga, bet ir didžioji dalis krikščionių demokratų bei socialistų liaudininkų, taip pat ir kariuomenė. Kalbėdamas

²⁸ OKULEWICZ, Piotr. *Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926*. Poznań, 2001.

su rusų pasiuntiniu M. Yčas buvo radikalus: „Jau geriau bus komunistinė Lietuva nei lenkiška. Geriau tegu mus puola Źeligowski. Mūsų taktika laukti, lūkuriuoti, ir Rusija mums dar padės.“²⁹

Charakteringai savo poziciją tuomet formulavo ir premjeras, socialistas liaudininkas Kazys Grinius. Viena vertus, kaip pilietis, politikas ir tautos tribūnas, K. Grinius viešai skelbė, kad lenkų ir žydų dominuojamas Vilnius yra Lietuvos „šviesos centras, ekonominis mazgas, tikybinis vidurys ir istorinis mūsų kultūros židinyš. [...] Valstybės širdis, be kurios organizmas negali gyventi“³⁰. Tačiau antra vertus, kaip Vyriausybės vadovas, santykius su Lenkija ir sostinės susigrąžinimo politiką jis stengėsi remti ne emocijomis ar retorinėmis figūromis, bet geopolitiniais skaičiavimais. Pasak K. Griniaus, naujo „karo tarp Lenkijos ir Rusijos atveju mums naudingiausia visai neturėti Vilniaus, nes tokiu atveju būtina tektų stoti į vieną kurią pusę. Mums labiausiai būtų pageidautina, kad Rusija užimtų Vilnių ir mums atiduotų“³¹. Šią beveik saliamonišką formulę kartą pareiškęs sovietų pasiuntiniui Kaune Semionui Aralovui, premjeras išgirdo jo grėsmingą ir kartu ironišką klausimą: „O ką jūs padarysite, jei Rusija, kartą Vilnių užėmusi, jo daugiau niekam nebeatiduos?“³² Užsienio reikalų ministro Juozo Purickio liudijimu, toks rusų diplomato akiplėšiškumas senąjį varpininką išmušė iš vėžių ir jis, trumpam sutrikęs, nebesumojo, ką atsakyti. Tačiau pagalbos ranką čia ištiesė pats S. Aralovas, „geraširdiškai“ pareiškęs, kad jis tik pajuokavo ir dėl to baimintis lietuviams reikalo nėra: 1920 m. liepos 12 d. Taikos sutartį Maskva vykdys ir Vilnių „atėmusi iš lenkų“ tikrai atiduos lietuviams.

58

IV

Po abejotinių rinkimų Vilnijoje 1922 m. pradžioje, kuriuos Vakarų valstybės traktavo kaip „plebiscitą“³³, ir netrukus įvykusio Vilniaus su vadinamąja Vidurio Lietuva inkorporavimo į Lenkiją bei 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos sprendimo dėl Lenkijos rytinės sienos, kuris *de jure* legalizavo Lenkijos suverenitetą Vilnijoje, Lietuvos užsienio politika praktiškai per visą likusį tarpukario laikotarpį liko beveik

²⁹ [RSFSR įgaliotojo atstovo Lietuvoje Semiono Aralovo slaptas pranešimas RSFSR užsienio reikalų liaudies komisariatui], 1921-10-12. *AVP RF*, f. 0150, op. 7, p. 6, d. 3, l. 250; [RSFSR atstovybės Kaune darbuotojo Zonderio visiškai slaptas pranešimas nr. 141 RSFSR įgaliotajam atstovui Kaune S. Aralovui apie pokalbį su M. Yču], 1921-10-26. *Ibid.*, l. 213.

³⁰ MAČIULIS, Dangiras; STALIŪNAS, Darius. *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. pabaiga – 1940 m.)*. Vilnius, 2015, p. 119.

³¹ [RSFSR įgaliotojo atstovo Lietuvoje Semiono Aralovo slaptas pranešimas RSFSR užsienio reikalų liaudies komisariatui], 1921-10-12. *AVP RF*, f. 0151, op. 7, p. 6, d. 3, l. 249-250.

³² *Ibid.*, l. 250.

³³ PARROTT, Andrew. The Baltic States from 1914 to 1923: The First World War and the Wars of Independence. *Baltic Defence Review*, 2002, vol. 2, no. 8, p. 154.

išimtinai priklausoma vien tik nuo Europoje ir Baltijos jūros šiaurės rytų regione besiklostančios galių pusiausvyros. Praktiškai visos vėlesnės šalies vyriausybės, užsienio reikalų ministrai ir net Respublikos prezidentai lietuviško valstybingumo gyvybingumą ir sostinės susigrąžinimą 1923–1938 m. pirmiausia siejo su Vokietijos, Lenkijos, Rusijos (SSRS) interesų ir galių pusiausvyra regione bei kantriomis pastangomis ją pakreipti savo naudai. Juoba kad, turint galvoje Klaipėdos prijungimo prie Lietuvos aplinkybes – Berlyno³⁴ ir Maskvos³⁵ vaidmenį šalyje sėkmingai mitologizuotoje Klaipėdos „sukilimo“³⁶ epopėjoje, tokia užsienio politikos doktrina nacionalinės valstybės lyderiams atrodė pagrįsta ir perspektyvi.

1925 m. rudenį – 1926 m. pavasarį ieškodami politinės atramos Maskvoje ir pradėdami su ja antilenkiškas derybas, šios doktrinos laikėsi krikščioniškosios demokratijos lyderiai Prezidentas Aleksandras Stulginskis, premjeras dr. Leonas Bistras ir užsienio reikalų ministras dr. Mečislovas Reinys. Siekdama susikurti sau palankų jėgų balansą regione, krikščionių demokratų vyriausybė tuomet prieš tradiciją buvo pasišovusi eiti toli: siekė net karinio aljanso su SSRS ir jos saugumo garantijų: „dabar Lietuvos Vyriausybės valdomą teritoriją SSRS pasižada garantuoti militarine jėga“³⁷ arba „Lietuvos valdomą teritoriją SSRS garantuoja nuo Lenkų okupavimo“³⁸.

Po 1926 m. gegužę šalyje įvykusių Trečiojo Seimo rinkimų pasikeitė vyriausybė, bet ne politika. Į valdžią atėjusi koalinė kairiojo centro liaudininkų-socialdemokratų vyriausybė, vadovaujama M. Sleževičiaus, ir naujasis Prezidentas K. Grinius derybas su SSRS tęsė ir jau tų pačių metų rugsėjį baigė jas kontroversiškos Nepuolimo sutarties pasirašymu ir slaptu „Gentlement agreement“ sudarymu, kuriuo šalys įsipareigojo keistis slapta žvalgybine informacija ir koordinuoti užsienio politiką Lenkijos atžvilgiu. Rugsėjo 28-osios Nepuolimo sutartis Maskvą darė tam tikra Lietuvos sąjungininke kovoje su Lenkija dėl Vilniaus, bet Lietuvą Vakarų viešosios opinijos akyse – Maskvos „tarnaite“ ir geopolitine kliente³⁹. Tarsi to būtų maža, tų pačių metų spalį

³⁴ SAFRONOVAS, Vasilijus. Der Anschluss des Memelgebietes an Litauen. Die Tilsiter Akte und der Aufstand als Symbolen des Legitimationsmythos. *Annaberger Annalen*, 2009, Nr. 17, S. 25–26.

³⁵ [RSFSR reikalų laikinojo patikėtinio Lietuvoje Aleksandro Paikes slaptas pranešimas URLK kolegijos nariui Stanislavui Ganeckui], 1922-11-21. *AVP RF*, f. 0151, op. 9, p. 9a, d. 6, l. 398; KASPARAVIČIUS, Algimantas. Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1935). In *Lietuvos Nepriklausomybei – 80: straipsnių rinkinys*. Vilnius, 1999, p. 23–24.

³⁶ VAREIKIS, Vygantas. Klaipėdos krašto užėmimas. In *1923 metų sausio įvykiai Klaipėdoje* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. IV). [Sud. Alvydas NIKŽENTAITIS.] Klaipėda, 1995, p. 45–50; VAREIKIS, Vygantas. Historische Kontroversen über den litauischen „Aufstand“ im Memelgebiet 1923. *Annaberger Annalen*, 2009, Nr. 17, S. 42–44; SAFRONOVAS, V. Op. cit., S. 5–6.

³⁷ Sutarties su Rusijos SSR klausimas. Lietuvos Respublikos Ministrų Kabineto posėdžio protokolas, 1926-03-29. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1123, d. 2, l. 18.

³⁸ Lietuvos Respublikos Ministrų Kabineto posėdžio protokolas, 1926-04-14. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1123, d. 2, l. 19.

³⁹ KASPARAVIČIUS, Algimantas. *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos Nepuolimo sutarties sudarymo analizė*. Vilnius, 1996, p. 288–319.

pradėtos derybos su Maskva dėl šalių glaudaus ekonominio bendradarbiavimo ir atitinkamų sutarčių pasirašymo⁴⁰.

Tačiau bene tiksliausiai ir glausčiausiai nacionalinės užsienio politikos formulę artikuliuo A. Voldemaras, po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo antrą kartą tapęs premjeru ir užsienio reikalų ministru. 1927 m. pavasarį memorandume Prancūzijos, Anglijos ir Italijos vyriausybėms jis teigė, kad Tautų Sąjungos politinei valiai nusilpus, Lietuva realiai gyvena apsupta trijų didžiųjų regiono galių: Vokietijos, Lenkijos ir Rusijos (SSRS). Kol tų tarpusavyje priešiškų galių interesai regione nesutampa, Lietuva gali jaustis daugmaž saugi ir netgi išlaiko viltį susigrąžinti sostinę. Tačiau jei bent dvi išorės galios savo interesus suderintų, Lietuvai kiltų reali grėsmė netekti nepriklausomybės⁴¹. Todėl praradusi Vilnių ir geopolitiškai „suspausta iš vienos pusės Vokietijos ir iš dviejų pusių Lenkijos“, kad atsvertų Lenkijos įtaką ir išliktų nepriklausoma valstybe, Lietuva yra priversta geopolitiškai balansuoti, derinti skirtingų galių interesus ir bendradarbiauti su Berlynu bei Maskva. Jei suklys, praras ne tik galimybę susigrąžinti Vilnių, bet greičiausiai taps tiesiogiai priklausoma nuo Vokietijos ar Rusijos⁴².

Tokia naujojo Vyriausybės vadovo ir jo šalininkų įžvalga lėmė, kad po 1926 m. gruodžio 17-osios karinio-politinio perversmo šalyje susiformavusi tautininkų ir krikščionių demokratų vyriausybė nacionalinę užsienio politikos doktriną bandė koreguoti. Jau 1927 m. ankstyvą pavasarį, siekiant šalies geopolitinę padėtį „išlyginti“ ir „subalansuoti“, pradėta užsienio politikos revizija – santykių su SSRS konservavimas ir siaurinimas. Tikslas – atsipalaiduoti nuo pernelyg ryškios geopolitinės orientacijos bei priklausomybės nuo SSRS ir grįžti prie istoriškai tradiciškesnių santykių su Vakarais bei dialogo su Lenkija⁴³. Tačiau 1927 m. gegužę įvykęs staigus poperversminės autoritarinės valdžios skilimas ir radikalus krikščioniškosios demokratijos pasitraukimas į opoziciją sužlugdė šią trapią tautininkų ir A. Voldemaro vyriausybės⁴⁴ perspektyvą. Skilus krikščionių demokratų ir tautininkų politinei ašiai, saugiam geopolitiniam valstybės balansui tarp trijų didžiųjų kaimynių išlaikyti vien tautininkų pajėgumo nepakako.

Todėl nenuostabu, kad valstybės sostinės problemai ir toliau likus užšaldytai, vėlesniais metais Lietuvos užsienio politika iš esmės grįžo prie antitradicinio antilenkiškumo su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Tokiame kontekste 1934 m. rugsėjo mėnesį gimė ir Baltijos antantė (arba Baltijos santarvė) – Lietuvos, Latvijos ir Estijos ribota politinė sąjunga. Charakteringa, kad nors Baltijos antantės idėja Kaune, Rygoje ir Taline buvo puoselėjama dar nuo 1919 m., o intensyviausios derybos dėl

⁴⁰ Ibid., I. 266–271.

⁴¹ *Lithuanie et Pologne: notes des gouvernements Lithuanien et Polonais, relatives au conflit lithuano-polonais.* Kaunas, 1927, p. 17.

⁴² Ibid.

⁴³ BENDIKAITĖ, Eglė; KASPARAVIČIUS, Algimantas; KAUBRYS, Saulius, et al. *Lietuvos istorija*. T. X, D. II: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*. Vilnius, 2015, p. 374–381.

⁴⁴ Ibid., p. 386–387.

jos kūrimo vyko iki 1925 m. vasaros⁴⁵, tačiau galutinis taškas šioje ilgoje politinėje, diplomatinėje sagoje buvo padėtas tik 1934 m. rugsėjo 12 d. Ženevoje, kai vykstant eilinei Tautų Sąjungos Generalinei Asamblėjai trijų Baltijos šalių užsienio reikalų ministrai pagaliau suderino pozicijas ir pasirašė dokumentus. Įdomu tai, kad mažiau nei po savaitės – rugsėjo 18 d. – į Tautų Sąjungą Ženevoje iškilmingai buvo priimta ir SSRS. Ir ne šiaip priimta, bet iškart įtraukta ir į šios, tuomet dar svarbiausios ir autoritetingiausios tarptautinės institucijos, Nuolatinę tarybą. Po neseniai įvykusio Japonijos ir ypač nacistinės Vokietijos pasitraukimo iš Tautų Sąjungos tai buvo pirmas rimtas ženklas, kad globali politika ir jėgų pusiausvyra Europoje keičiasi. Vadinamojoje didžiojoje politikoje ir jos periferiniuose pakraščiuose į areną išeina nauji ar nauji / seni herojai, kartu formuojasi naujos kryptys, nauji akcentai.

Toks smarkiai pavėluotas Baltijos antantės sukūrimas pirmiausia buvo nulemtas lietuvių ir lenkų konflikto bei Maskvos ir Berlyno geopolitinės ašies įvairių diplomatinėjų intrigų ir priešinosi šiam projektui⁴⁶. Todėl Baltijos antantė buvo sukurta tik tuomet, kai Maskvos ir Berlyno geopolitinė ašis 1933 m. pabaigoje – 1934 m. pradžioje pagaliau skilo, ir Kremlius būsimą geopolitinį darinį – dėl įtakos Lietuvai – užsimojo paversti savo politiniu įrankiu, *de facto* stabdančiu Vokietijos ir Lenkijos įtaką Baltijos jūros šiaurės rytuose.

1934 m. vidurvasarį, dar tebevykstant Lietuvos, Latvijos ir Estijos deryboms dėl būsimos sutarties, SSRS Užsienio reikalų liaudies komisariate [toliau – URLK] sausai, bet iškalbingai konstatuota: „Tiek, kiek Lietuva buvo prieš lenkų ir vokiečių įtakos plitimą regione, ji konferencijoje objektyviai veikė mūsų interesų naudai. [...] Reikia tik žiūrėti, kad latviai ir estai neįveiktų Lietuvos.“⁴⁷ Tų pačių metų liepos 31 – rugpjūčio 2 d. Lietuvos užsienio reikalų ministrui Stasiui Lozoraičiui viešint Maskvoje buvo ne tik pratęstas ir „patobulintas“ dar M. Sleževičiaus sudarytas „Gentlement agreement“ tarp šalių, bet ir gautas jau atviras Maskvos pritarimas kurti Baltijos antantę. SSRS užsienio reikalų liaudies komisaras Maksimas Litvinovas savo kolegai iš Lietuvos gana atvirai pareiškė: „Kadangi tokiu atveju Lietuva galėtų paveikti Latviją ir Estiją, mes šią sąjungą [Baltijos antantę – A. K.] turėtume traktuoti gana palankiai.“⁴⁸ Atliepdamas tokį Maskvos „geranoriškumą“, S. Lozoraitis komisarą paskubėjo užtikrinti, kad „Gentlement agreement“ ir po Baltijos antantės sudarymo Kaune liks prioritetas.

Spalio pabaigoje vertindamas situaciją po Baltijos antantės sudarymo, URLK Kolegijos narys Borisas Stomoniakovas laiške-instrukcijoje pasiuntiniui Kaune Michailui Karskiui

⁴⁵ ŽEPKAITĖ, Regina. Dėl Pabaltijo valstybių sąjungos (Baltijos antantės) kūrimo 1919–1925 m. *Lietuvos istorijos metraštis. 1984 metai*. Vilnius, 1985, p. 38–53.

⁴⁶ *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais: dokumentų rinkinys*. Parengė Zenonas BUTKUS. Vilnius, 2008, p. 58–60.

⁴⁷ [SSRS įgaliotojo atstovo Lietuvoje M. Karskio slapta pranešimas nr. 265 URLK kolegijai], 1934-07-17. AVP RF, f. 0150, op. 24, p. 48, d. 7, l. 86–87.

⁴⁸ [SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro M. Litvinovo slapta diplomatinis dienoraštis Nr. 191 „Pokalbis su Lozoraičiu“], 1934-08-02. AVP RF, f. 0150, op. 24, p. 48, d. 7, l. 9.

konstatavo: „Dabar mūsų santykiai su Lietuva yra visiškai puikūs, todėl nereikia griebtis jokių naujų stambių akcijų, kurios Kaune galėtų tik sukelti dvejonų dėl mūsų interesus Lietuvoje.“⁴⁹ Taigi 1934 m. rudenį Ženevoje įvykęs Baltijos antantės sudarymas SSRS stojimo į Tautų Sąjungą metu iš esmės buvo dar vienas Lietuvos užsienio politikos žingsnis tolyn nuo tradicijos, stiprinantis regione SSRS įtaką, užimančią ne tik vis labiau prieš Lietuvą nusistatančios jau nacistinės Vokietijos, bet ir Lietuvai tuomet faktiškai jau negrasinančios Lenkijos įtakos vietą. Taigi dar ankstyvoje kūrimosi stadijoje projektuota kaip visiškai savarankiškas trijų Baltijos valstybių instrumentas savo nepriklausomai geopolitinei egzistencijai išryškinti ir sustiprinti, objektyviai Baltijos antantė tapo tik SSRS geopolitikos sunkiai identifikuojamu tęsiniu ir priedėliu.

62

1938 m. Tautų Sąjungai praktiškai neveikiant, iš Europos politinio žemėlapis staiga išnykus Austrijai ir po Miuncheno konferencijos likus padalytai Čekoslovakijai, spaudžiama tų pačių išorės galių ir skatinama šiaurinių kaimynių, Lietuva galutinai nusigręžė nuo vilsonizmo – Tautų Sąjungos kolektyvinio saugumo doktrinos – ir pasuko tariamo neutraliteto keliu⁵⁰. Įdomu, kad tokio posūčio šalininkų Lietuvoje tuomet beveik nebuvo, o jo racionalumu niekas netikėjo. Iš esmės tai buvo tik Lietuvos, tiksliau tariant, Baltijos antantės, konjunktūrinė duoklė Europoje ir regione naujai besiklostančiai galių pusiausvyrai, kuri rodė, kad Lietuvos užsienio politika praktiškai jau yra akligatvyje⁵¹.

V

Vilsonizmo ideologijos kūdikiui Tautų Sąjungai kukliai tylint, *didžiosios politikos* atomazga Europoje ir pasaulyje įvyko netrukus, kai po Ribbentropo-Molotovo pakto 1939 m. rugsėjį Vokietija užpuolė Lenkiją, pradėdama Antrąjį pasaulinį karą. Į jį beveik iš karto įsitraukė SSRS, su kuria tuomet jau gana glaudžiai buvo susijusi Lietuvos užsienio politika.

Kad ir kaip šiandien atrodytų keista ar neįtikėtina, tačiau SSRS invazija į Lenkiją tuometinės Lietuvos vyriausybės ir jos diriguojamos diplomatijos labai nenustebino ir neišgąsdino. Galbūt todėl, kad dėl glaudžių kontaktų su Maskvos diplomatais Kaunas daugmaž jautė situacijos pulsą ir tendencijas? Savo makiaveliškai dvilypės politikos sovietų diplomatija tuomet pernelyg nemanė slėpti nuo lietuvių. Štai SSRS ambasados Vokietijoje patarėjas ir laikinai einantis reikalų patikėtinio pareigas Georgijus Astachovas jau 1939 m. rugpjūčio 9 d. K. Škirpai patenkintas prasarė: „[...] vokiečiai neriasi iš kailio, kad Sovietų Rusijai įtikus. Ambasada gaunanti daug anoniminių laiškų, neabejotinai valdžios inspiruotų, kuriuose įtikinėjama reikalingumas Sovietų Ru-

⁴⁹ [SSRS URLK Kolegijos nario B. Stomoniakovo slapta instrukcija SSRS įgaliotajam atstovui Kaune M. Karskiui], 1934-10-27. AVP RF, f. 0150, op. 24, p. 48, d. 7, l. 124.

⁵⁰ KASPARAVIČIUS, Algimantas. *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos*. Vilnius, 2010, p. 91–145.

⁵¹ *Ibid.*, p. 251–253.

sijai ir Vokietijai tarpusavyje susitarti. Kai kuriuose iš tų laiškų net peršama pasidalinti Lenkiją⁵². Dar atviresnis buvo kitas SSRS ambasados Berlyne bendradarbis, kurio pavardės pranešime į Kauną plk. K. Škirpa kažkodėl nenorėjo minėti. Lietuvos pasiuntiniui pasiteiravus, kodėl taip ilgai užsitęsė rusų derybos su britais ir prancūzais dėl Savitarpio pagalbos pakto prieš Vokietiją, ir paminėjus, kad sklinda gandai, jog sėkmingai šių derybų pabaigai trukdo lygiagrečiai prasidėjusios Maskvos derybos su Berlynu, pastarasis plk. K. Škirpai paaiškino: „Sovietų Rusijai nėra būtino reikalo su Anglija susitarti, nes Anglijos pagalba Sovietų Rusijai mažiau reikalinga nei Sovietų Rusijos pagalba Anglijai, kurią Vokietija mato kaip priešą Nr. 1.“⁵³

1939 m. rugpjūčio 23 d. Ribbentropo-Molotovo paktas ir jo slaptieji protokolai Sovietų Sąjungai davė tai, ko ankstesnėse derybose jai nesutiko duoti Londonas ir Paryžius – eventualios intervencijos į nepriklausomas trečiąsias šalis galimybę⁵⁴. Pagal rugpjūčio 23 d. papildomą slaptą protokolą, Vokietija ir Sovietų Sąjunga Rytų ir Pietryčių Europą pasidalijo įtakos sferomis: Vokietijai atiteko vakarinė, etnografinė, Lenkijos dalis ir Lietuva, o Sovietams – rytinės Lenkijos sritys, Latvija, Estija, Suomija ir dalis Rumunijos – Besarabija. Taigi 1939 m. vasaros pabaigoje didžiausi ir nuosekliausi wilsonizmo politikos ir Versalio Taikos sistemos priešinkai triumfavo. Maskvos geopolitinės svajonės pildėsi. Kelias naujam karui ir Europos perdalijimui buvo atviras.

Tačiau Lietuvos vyriausybės, pirmiausia Prezidento Antano Smetonos, kategoriškas atsisakymas 1939 m. rugsėjį pirmosiomis karo dienomis paklusti Berlyno siūlymams – ginklu atsiimti Vilnių ir pasiduoti Vokietijos protektoratui⁵⁵ – ir Maskvos troškimas įtvirtinti savo politinę įtaką visose trijose Baltijos valstybėse Lietuvos situaciją kardinaliai pakeitė. Pagal rugsėjo 28 d. Maskvoje pasirašytą naują slaptąjį protokolą, Lietuva jau buvo atiduota SSRS politinės įtakos zonai su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis.

Nepaisant to, iracionalių ir sunkiai paaiškinamų situacijos vertinimų tarp lietuvių diplomatų netrūko. Štai buvęs Lietuvos pirmasis pasiuntinys Varšuvoje, savo laiku lenkų net pagerbtas ordinu „*Polonia Restituta*“, o nuo 1939 m. pradžios jau pasiuntinys Berlyne plk. Kazys Škirpa, SSRS–Vokietijos nepuolimo paktą pirmiausia interpretavo kaip... išaugusią Lenkijos grėsmę Lietuvai. Pasak diplomato, rengdamasi atremti Vo-

⁵² Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje K. Škirpos slaptas pranešimas užsienio reikalų ministru J. Urbšiu, 1939-08-12. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2115, l. 99.

⁵³ Ibid., l. 100.

⁵⁴ Praslinkus vos porai savaitių po Baltijos valstybių okupacijos, 1940 m. liepos 1 d. J. Stalinas Didžiosios Britanijos ambasadoriui Maskvoje Staffordui Crippsu atvirai pareiškė: „Mes norime pakeisti seną [jėgų – A. K.] pusiausvyrą Europoje, kuri veikė prieš SSRS. Kaip žinoma iš derybų rezultatų, anglai ir prancūzai su tuo nesutiko. Tai tapo pagrindu SSRS suartėjimui su Vokietija.“ Kartu J. Stalinas užtikrino, jog 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. sutartimis su Vokietija Sovietų Sąjunga pasiekė sau naudingos jėgų pusiausvyros Europoje ir šio laimėjimo ateityje jau jokia būdu neatsisakys. [SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Solomono Lozovskio pokalbio užrašas (*zapis' besedy*) su Jungtinės Karalystės ambasadoriumi Maskvoje Staffordu Crippsu], in: *AVP RF*, f. 031, op. 24, p. 138, d. 2, l. 25.

⁵⁵ KASPARAVIČIUS, A. *Neutraliteto iliuzijos...*, p. 229–230.

kietijos puolimą ir norėdama sustiprinti savo šiaurinį flangą, Lenkija pirmiausia gali ryžtis „užimti Lietuvą“. Todėl Vyriausybei mažiau nei per savaitę net dukart primygtinai siūlė „skubiai“ pasirašyti Nepuolimo sutartį su Lenkija ir taip išvengti eventualios lenkų agresijos⁵⁶. Įdomu, kad pagarsėjusiam polonofobui plk. K. Škirpai⁵⁷ pritarti šiuo atveju linko net buvęs užsienio reikalų ministras, tuomet jau pasiuntinys Romoje, Stasys Lozoraitis, kuris Kaune labiau garsėjo kaip polonofilas. Tačiau aistras nuramino URM Politikos departamento direktorius Edvardas Turauskas, paraginęs kolegas apsiraminti ir blaiviau vertinti Lenkijos vyriausybės politiką⁵⁸.

Originaliai 1939 m. rugpjūčio pabaigoje Lietuvos situaciją reflektavo vienas labiausiai patyrusių lietuvių diplomatų, pasiuntinys Didžiojoje Britanijoje Bronius Kazys Balutis. Londono diplomatinuose sluoksniuose pradėjus skliti gandams, kad Ribbentropo-Molotovo slaptu susitarimu Latvija ir Estija yra priskirtos SSRS įtakos sferai, o Lietuva „palikta Vokietijai“, diplomatas URM ragino kuo rimčiau iširti tuos gandus ir jiems pasitvirtinus stengtis, kad ir Lietuva, kaip ir jos šiaurinės kaimynės, taip pat atsidurtų SSRS įtakos sferoje⁵⁹. Kiek leidžia spręsti išlikę šaltiniai ir visa vėlesnių įvykių logika, tokiai B. K. Balučio nuomonei pritarė ne tik jo kolega Paryžiuje Petras Klimas, bet ir įtakingiausi URM bei Vyriausybės veikėjai. Priežastis gana paprasta: pasak B. K. Balučio, priskirta Vokietijos įtakos zonai Lietuva prieš savo valią yra įtraukiama į pražūtingą konfrontaciją ir galbūt netgi karą su Vakarų sąjungininkais bei visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Tuo tarpu SSRS įtakos zonoje paliktos Latvija ir Estija bus santykinai geresnėje padėtyje. Dėl Maskvos deklaruojamo neutraliteto ir apskritai nuosaikesnės politikos jos turės šansų arba visai išvengti karo ir jo tragiškų pasekmių, arba bent jau atsidurti vienuose apkasuose su Vakarų sąjungininkais prancūzais ir britais, kurie greičiausiai ir bus būsimo karo nugalėtojai.

Kita vertus, apibendrintai galima tarti, jog nuo Ribbentropo-Molotovo pakto sudarymo momento ir netrukus prasidėjusio karo iki maždaug rugsėjo vidurio, kol Raudonoji

⁵⁶ Lietuvos pasiuntinio Berlyne plk. K. Škirpos slaptas pranešimas URM, 1939-08-23. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2115, l. 84–85.

⁵⁷ Tarpukariu Lietuvoje plk. K. Škirpa buvo vienas ryškiausių polonofobų. Ir šių pažiūrų jis laikėsi nepalaužiamai. Galima sakyti, kad trokšdamas keršto už prarastą Vilnių jis tiesiog diena iš dienos laukė revanšo valandos prieš Lenkiją. Todėl nenuostabu, jog 1939 m. rugpjūčio viduryje, kai antilenkiška diplomatinė kampanija Berlyne praktiškai pasiekė zenitą, o iki Ribbentropo-Molotovo pakto buvo likusios vos dešimt dienų, plk. K. Škirpa Lietuvos pasiuntinybėje Berlyne surengė priėmimą, kuriame su vokiečių diplomatais ir žurnalistais nesivaržydamas aptarė „būsimą Lenkijos parceliaciją“. Kaip matyti iš pasiuntinio pranešimo į Kauną, banketas vyko pakiliai, ir niekas neabejojo, kad jau artimiausiu metu „Lenkija būsianti trumpu laiku vokiečių Macht'o sutriuškinta“. Ta proga vokiečių kolegos lietuvių pasiuntiniui siuntė „[...] linkėjimų Lenkijos apkarpyimo proga atgauti Vilnių“, tačiau kartu lietuviams patarinėjo „[...] būti kukliems ir atsiimti iš Lenkijos tik grynai etnografiškai-lietuviškas sritis, nepasiduodant pagundai išplėsti Lietuvos sienas iki Minsko, net jei tai būtų siūloma“: Lietuvos pasiuntinio Berlyne plk. K. Škirpos slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui Juozui Urbšui, 1939-08-12. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2115, l. 98–99.

⁵⁸ URM Politikos departamento direktoriaus E. Turausko slapta *Pro memoria*, 1939-08-31. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 57, l. 150–151.

⁵⁹ Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio slaptas pranešimas URM, 1939-09-11. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 53. l. 113.

armija įsiveržė į Lenkiją, Lietuvos politika sąmokslą sudariusių valstybių atžvilgiu buvo labai atsargi ir nuosaiki. Vyriausybė savo diplomatams užsienyje buvo davusi griežtas instrukcijas jokių iniciatyvų tarptautinėje arenoje nerodyti, o tik kruopščiai sekti, registruoti įvykius ir „visomis priemonėmis aiškintis rusų politikos Sfinksą, o ypač jo nusistatymą mūsų geografinio regiono atžvilgiu“⁶⁰. Tačiau vykdyti šį uždavinį lietuvių diplomatams sekėsi sunkiai: po 1939 m. rugpjūčio 23 d. sovietinė diplomatija iš esmės atsitvėrė tylos siena ir tokios taktikos praktiškai laikėsi iki pat 1939 m. rugsėjo 17 d.

Tačiau situacija pasikeitė 1939 m. rugsėjo 17 d., kai Sovietų Sąjunga pradėjo invaziją į Lenkiją. Kad ir kaip šiandien būtų keista, tačiau Raudonosios armijos įsiveržimas į Lenkiją Lietuvos vyriausybės ir diplomatų labai nenuliūdino. Dargi priešingai – suteikė tam tikro optimizmo, kad pagaliau pavyks susigrąžinti sostinę. Tuo tikslu Vakarų sostinėse pradėta speciali diplomatinė akcija.

Ribbentropo-Molotovo paktas ir Antrojo pasaulinio karo pradžia Lietuvai turėjo milžiniškų tragiškų, bet ne vienareikšmių pasekmių. Kaip pakto rezultatas įvykęs žaibiškas Lenkijos valstybės sunaikinimas ir jos teritorijos faktinis pasidalijimas tarp Vokietijos ir SSRS lėmė, kad Lietuva jau rugsėjo pabaigoje apsisprendė „atgaivinti 1920 m. liepos 12 d. Maskvos sutarties juridinę bazę“ ir inicijuoti diplomatinės derybas su SSRS dėl Vilniaus bei Pietryčių Lietuvos susigrąžinimo. Vos Raudonoji armija užėmė Vilnių, lietuvių diplomatija Paryžiuje, Londone, Romoje, Stokholme ir Vašingtone ėmėsi akcijos priminti tų šalių vyriausybėms, kad „Lietuva nuo Vilniaus niekada neatsisakė“, o Raudonajai armijai miestą užėmus vėl „atsiveria Maskvos sutarties juridinė bazė“.

Lietuvos politinį pasitikėjimą savimi ir energingą užkulisinį veikimą dėl sostinės susigrąžinimo pastebimai stiprino pačios Lenkijos ir jos sąjungininkių laikysena. Rugsėjo 17 d. Raudonajai armijai įsiveržus į Lenkiją, karo Sovietų Sąjungai neskelbė nei Lenkijos vyriausybė, nei jos sąjungininkės Prancūzija ir Anglija⁶¹. Kaune tai buvo interpretuota kaip Lietuvai palankus veiksnys.

VI

Pirmiausia lietuviška diplomatinė akcija dėl sostinės susigrąžinimo pradėta Paryžiuje. Vykdydamas URM instrukciją, jau rugsėjo 17 d. rytą Lietuvos ilgametis pasiuntinys Prancūzijos sostinėje Petras Klimas bandė susitikti su *Quai d'Orsay* Politikos departamento direktoriumi Emile'iu Charveriat. Tačiau nesėkmingai – pareigūnas „sirgo“, jo

⁶⁰ Lietuvos ministro pirmininko pavaduotojo ir l. e. užsienio reikalų ministro pareigas K. Bizausko slapta instrukcija pasiuntiniams Švedijoje, Šveicarijoje, SSRS, Prancūzijoje, Didžiojoje Britanijoje, Italijoje, Vokietijoje, Latvijoje, Estijoje ir gen. konsului Vilniuje, 1939-09-13. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 54, l. 158–159.

⁶¹ KITCHEN, Martin. Winston Churchill and the Soviet Union during the Second World War. *The Historical Journal*, 1987, vol. 30, no. 2, pp. 415–416.

darbe nebuvo. Todėl Lietuvos pasiuntinį priėmė jo pavaduotojas Charles Rochat. Dėl vykstančios Raudonosios armijos invazijos į Lenkiją prancūzas lietuviai citavo gautas telegramas ir atrodė kiek sutrikęs. Tuo tarpu P. Klimas jau turėjo savo planą. Prancūzų diplomatai jis kuo ramiausiai aiškino, kad „gal nereikėtų to Rusijos akto tuojau pat aiškinti kaip agresijos, o tik kaip priemonę išvengti karo“⁶². Nes kaip Lietuva nuo Vilniaus, taip ir Rusija „niekadoms nebuvo atsižadėjusi savo pretenzijų į tuos Pilsudskio aneksuotus rusiškus kraštus“ – Vakarų Ukrainą ir Vakarų Baltarusiją. Taigi dabar, užbėgdama vokiečiams už akių, tik susigrąžinanti tai, ką Lenkija savo laiku jėga buvo užgrobusi ir kas Rusijai „teisėtai priklauso“. Raudonosios armijos žygiui pateisinti ir Ch. Rochat nuraminti P. Klimas rado ir kitą argumentą: „Šiaip ar taip Lenkija niekad nebuvo laiminga su tomis teritorijomis, kaip ji nebuvo laiminga ir su Vilniaus okupacija. Šita nenatūralistiška Lenkijos teritorijų konfigūracija visada grėsė taikai komplikacijomis, kenksmingomis taikai.“⁶³

Negana to, tarsi Ribbentropo-Molotovo sąmokslu dalyvis, P. Klimas prognozavo, kad Raudonoji armija į Lenkijos gilumą „greičiausiai nežygiuos“, o sustos maždaug ties Curzono linija. Prancūzų diplomatai į jvykius P. Klimas ragino žvelgti pragmatiškai: „jeigu dabar Rusija pasinaudoja proga užbėgti už akių vokiečiams, – tai tas faktas, mokant jį tinkamai išaiškinti, galėtų patarnauti sąjungininkams ir ateityje [...], kad išgauti Rusijos neutralitetą ar net veiksmingą paramą kovoje už etnografinės Lenkijos, pavyzdžiui, už Curzono linijos, išlaisvinimą“ nuo vokiečių⁶⁴.

Misiją Paryžiuje lietuvių pasiuntinys tęsė ir rugsėjo 19 d., kai Vilniuje jau šeiminingavo sovietai. Apie savo žygį į Prancūzijos URM ir susitikimą su užsienio reikalų ministro pareigas laikinai einančiu Robert'u Coulondre į Kauną raportavo: „Coulondre nežinojo, kur yra ta Curzono linija. Todėl jam paaiškinau su visomis smulkmenomis, įskaitant ir mūsų bylą dėl Vilniaus, kur Curzono linija suvaidino didelę rolę. Lietuva visada gynė Curzono liniją. [...] Jei ir Lenkija būtų ją priėmusi, tai Vilnius be konflikto su Lenkija būtų likęs Lietuvai [...]. Pabrėžiau, kad Curzono linija (1919.XII.8) buvo nustatyta rusų ir kitų tarptautinių ekspertų kaip Lenkijos (etnografinė ir religinė) rytinė siena. Bet tada Lenkija nenorėjo tos linijos pripažinti, kariavo su Rusija, nuėjo ligi Kijevo ir t. t., ir pan., kol 18.III.1921 sudarė su rusais Rygos sutartį ir gavo dabartines sienas.“⁶⁵ Šias sienas Tautų Sąjunga ir Ambasadorių Konferencija pripažino ne iškart, o tik 1923 m. kovą Rūro politinio sąmyšio metu ir su išlyga „*sous la responsabilité des signatares*“. Baigdamas P. Klimas reziūmavo, kad taip susiklosčius aplinkybėms, Prancūzija ir Anglija nėra įpareigosotos ginti savo sąjungininkės Lenkijos teritorijų „tarp

⁶² Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slapta pranešimas užsienio reikalų ministrui Juozui Urbšui, 1939-09-17. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 30, l. 159.

⁶³ Ibid., l. 159–160.

⁶⁴ Ibid., l. 160.

⁶⁵ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slapta pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšui, 1939-09-20. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 30, l. 164.

Curzono linijos ir Rygos sienų, už kurias viena Varšuva yra prisiėmusi atsakomybę“, o tai reikštų, kad „*la guerre continue sans rompre avec la Russie*“⁶⁶.

Nors Klimo išvedžiojimų prancūzų diplomatijos šefas klausė gana nervingai, tačiau sutiko, kad Paryžiaus ir Londono „didieji interesai verčia nelaužyti eventualių galimybių, kurios dar galėtų būti vertingos“⁶⁷.

Rugsėjo 22 d. Kauno pasiuntinys vėl atakavo *Quai d'Orsay* rūmus. Pasak P. Klimo, čia ir toliau tvyrojo „pasimetimas“ dėl rusų „akcijos prieš Lenkiją“. Kadangi Politikos departamento direktorius E. Charveriat „vis dar sirgo“, Klimą priėmė jo pavaduotojas. Lietuvių pasiuntiniui Ch. Rochat patvirtino, „kad nei Anglai, nei Prancūzai prieš Rusiją griežtai nenusistatys“, nepaisant net premjero E. Daladier įsitikinimo, kad Raudonosios armijos įsiveržimas į Rytų Lenkiją yra SSRS–Vokietijos „slapto susitarimo“ sudėtinė dalis ir tiesioginė pasekmė⁶⁸. Tuo tarpu P. Klimas prancūzus spaudė toliau: „Aiškinau p. Rochat, kad kol ten buvo lenkai, mes per 20 metų prieš juos protestavome ir jų suvereniteto tenai nepripažinome. Pernai po Becko ultimatumo buvom priversti užmegzti diplomatinis santykius, bet niekad nesame ir po to legalizavę ten Lenkijos suvereniteto ir administracijos. Diplomatiniai santykiai nepakeitė mūsų nusistatymo. Kol toje teritorijoje buvo lenkai, mes su tuo faktu skaitėmės, bet kai dabar tas faktas išnyko, yra aišku, kad „atsidarė“ senoji juridinė bazė, būtent 1920 m. liepos 12 d. Taikos sutartis su Rusija, kuri niekuomet nei mūsų, nei Rusų nebuvo panaikinta.“⁶⁹

Interpretacijai Ch. Rochat labai nesipriešino ir pripažino, kad P. Klimo aiškinimas „visai logiškas ir teisingas“. Tik replikavo, kad rusais pernelyg pasitikėti neverta, ir jie nebūtinai skubės tenkinti lietuvių teritorinius pageidavimus⁷⁰.

Lietuvių diplomatas bandė atitinkamai nuteikti ne tik *Quai d'Orsay* pareigūnus, bet ir prancūzų spaudą, kuri tomis dienomis tiesiog mirgėjo tekstais apie rusų ir vokiečių įvykdytą „*cinquième partage de la Pologne*“. P. Klimas baiminosi, kad Lietuvai su Maskva pradėjus derybas dėl Vilniaus perėmimo, prancūzų straipsniuose apie „penktąjį Lenkijos padalijimą“ gali atsirasti ir Lietuvos vardas. Todėl iš anksto Ch. Rochat prašė, „kad spaudoje staiga nekiltų aliarmo, [...] prašiau duoti laikraštiniams atitinkamų nurodymų [...] arba visai neleisti apie tai be reikalo rašyti“⁷¹. Po poros dienų P. Klimas tuo pačiu reikalu užsuko pas naujai paskirtą *Quai d'Orsay* Spaudos skyriaus vedėją Jeaną-Paulį Boncour, kuriam taip pat trumpai išdėstė „mūsų susirūpinimą“, kad prancūzų spauda pernelyg tendencingai eksploatuoja Vilniaus klausimą, ir pabrėžė, kad be jokių abejonų, „pagal 1920 m. VII. 12 d. sutartį, Sovietai tą sritį turi grąžin-

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid., l. 165.

⁶⁸ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšiuvi, 1939-09-22. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 30, l. 168.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid., l. 169.

⁷¹ Ibid.

ti Lietuvai“⁷². Panaši diplomatinė akcija tomis dienomis vykdyta ir kitose sostinėse: Stokholme, Romoje, Vašingtone.

VII

68

Savaip 1939 m. rugsėjo–spalio pradžios įvykius matė ir Vilniaus problemą stengėsi „judinti“ tarpukario Lietuvos diplomatinės patriarchas, pasiuntinys Londone Bronius Kazys Balutis. Po Raudonosios armijos įsiveržimo į Lenkiją pasiuntinys padarė išvadą, kad staigus ir drastiškas Rusijos išėjimas į tarptautinę areną radikaliai keičia ir visų likusių tarptautinės scenos dalyvių vaidmenis bei sudaro galbūt vienintelį šansą Lietuvai susigrąžinti sostinę. Rugsėjo pabaigoje, praktiškai jau aiškėjant Lenkijos padalijimo scenarijui, B. K. Balutis konstatavo: „Taigi ko bijojome, galų gale neišvengėme *and we are in it*. Mūsų padėtis esamomis aplinkybėmis sulyginamai yra geriausia, kokios tik galima buvo tikėtis šitoj visoj velniavoj. Su sąlyga, žinoma, jei tik galėsime išlaikyti savo neutralumą ligi galo. Šansų yra, nors juo ilgiau karas tęsis, juo daugiau gali kilti įvairių nenumatytų komplikacijų.“⁷³

Pasiuntinio išvada apie prasidėjusį karą ir Lietuvos situaciją jame – „mūsų padėtis esamomis aplinkybėmis sulyginamai yra geriausia, kokios tik galima buvo tikėtis šitoj visoj velniavoj“ – nebuvo nei atsitiktinė, nei neapgalvota, o puoselėta ilgus metus – praktiškai nuo Hymanso projektų žlugimo ir jau minėtos tuometinio premjero K. Griniaus suformuluotos strategijos, kad lietuviams geriausia strategija būtų laukti Lenkijos ir Rusijos karo pradžios, kad jam kilus „Rusija užimtų Vilnių ir mums jį atiduotų“.

Jau kitą dieną po SSRS įsiveržimo į Lenkiją B. K. Balutis atvyko į *Foreign Office* ir ėmėsi „raginti anglus pradėti galvoti apie Vilniaus problemą [...], išjudinti šį kamuolį iš mirties taško ir pradėti jį rišti...“⁷⁴.

Pirmiausia lietuvių diplomatas akcentavo juridinę reikalo pusę. Konstatavęs, jog paskutinėmis dienomis regione pasireiškė du nauji veiksniai, radikaliai keičiantys Lietuvos geopolitinę padėtį: „lenkai, matomai, netrukus bus visiškai sumušti, ir antra, rusai perėjo Lenkijos sieną ir netrukus neabejotinai užims Vilnių“, B. K. Balutis *Foreign Office* Šiaurės departamento vedėjui Laurencio Collier pateikė tokį geopolitinį galvosūkį: „Įsivaizduokim galimybę: Rusai užėmę Vilnių pasiūlo mums pasiimti Vilniaus teritoriją, einant 1920 m. Rusų–Lietuvių Taikos sutarties nuostatais. Kokia tada būtų mūsų Vyriausybės padėtis? Jeigu mes atsisakytumėm tokį pasiūlymą priimti, tai

⁷² Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slapta pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšiu, 1939-09-25. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 30, l. 178.

⁷³ Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio konfidencialus pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšiu, 1939-09-29. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 9, l. 224–225.

⁷⁴ Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio konfidencialus pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšiu, 1939-09-29. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 9, l. 226.

mes patys anuliuojame savo teises į Vilnių, pripažintas Taikos sutartyje. Jeigu imame sostinę, tai gali kilti klausimas, kaip tai suderinama su mūsų neutralumu, kurį mes pasiryžę visomis aplinkybėmis išlaikyti? Ir pagaliau, kaip lenkai į tai žiūrėtų.⁷⁵ Be to, pasak B. K. Balučio, yra ir grynai praktinis klausimas: „Juk lenkams neturėtų būti tas pats, ar Vilnija atiteks bolševikams, ar mums?“⁷⁶

Tačiau L. Collier atsakymai daug vilčių neteikė. Patikslinęs, kad kalba preliminariai ir tik savo, o ne Vyriausybės, vardu, britų diplomatas pareiškė, jog Anglija, „kartą garantavusi Lenkijos nepriklausomybę“, dabar negali jai už nugaros „veikti prieš ją“. Ir pranašiška išpėjo, kad ateityje Lietuvai „didesni sunkumai gali kilti ne tiek iš vokiečių, kiek iš rusų pusės“⁷⁷.

Tirti naujai besiklostančią situaciją B. K. Balutis bandė ir per savo kolegą SSRS ambasadorių Londone Ivaną Maiskį. Labiausiai jam rūpėjo trys dalykai: 1) kaip Kremlius vertina Baltijos šalių neutralitetą ir kokie tolesni jo planai regione; 2) kaip Maskva projektuoja būsimus santykius su Berlynu; ir 3) kas „manoma daryti su Vilniumi“. Tačiau išpešti nieko nepavyko. Sovietų ambasadorius buvo niūrus, nekalbus ir neatsakė nė į vieną klausimą. B. K. Balučiu tai sukėlė nerimą: „Mano bendras įspūdis negeras. Jau per daug jis rezervuotas su manim, to pirmiau nebūdavo. Be to, anksčiau jis paprastai įdomaudavosi, kaip pas mus Lietuvoj, o dabar nei žodžiu neužsiminė.“⁷⁸ Rugsėjo 17 d., sekmadienį, iš radijo pranešimų sužinojęs apie anksti ryte prasidėjusią Raudonosios armijos invaziją į Rytų Lenkiją, B. K. Balutis bent porą kartų telefonu bandė pasikalbėti su I. Maiskiu, tačiau nesėkmingai. Abu kartus sekretorė pareiškė, kad „*The Ambassador is not available just now*“⁷⁹.

Tačiau ir toks Maskvos elgesys B. K. Balučio neišgąsdino ir įtarimų nesukėlė. Vilniaus susigrąžinimo akcija buvo tęsiama. Rugsėjo 25 d. laiške Lietuvos pasiuntiniui Vašingtone Povilui Žadeikiui jis rašė: „Mes turime 1920 metų taikos sutartį su Rusais. Nereik turėti čia daug vaidentuvės, kad numatyti, kad mūsų sienos, numatytos tąja sutartimi, turės tokiu ar kitokiu būdu iš naujo dabar kilti. Išsivaizduokim, kad rusai dabar, užėmę Vilnių, einant ta sutartimi, mums pasiūlo pasiimti, kas sutartyje jų mums buvo pripažinta. Jeigu mes dabar neimam, tai tuomi anuliuojame savo teises, įgytas tąja sutartimi. Jeigu gi be atodairos imame, tai ir savo deklaraciją dalinai bent pažeidžiame ir galim įsivelti su Lenkijos garantais... Taigi tenka taip daryti, kad suderinus tai su mūsų deklaracijomis ir kad suinteresuotos šalys mums negalėtų primesti mūsų neutralumo bei Vilniaus atžvilgiu deklaracijos laužymo. [...] Tokiomis suinteresuotomis šalimis, be Lenkijos, yra Anglija, garantorius, ir Prancūzija, aliantas (Lenkijos). Taigi

⁷⁵ Ibid., l. 224–225.

⁷⁶ Ibid., l. 225.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšiu, 1939-09-19. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 9, l. 213–215.

⁷⁹ Ibid., l. 215.

mums prisieina laviruoti tarp Rusijos iš vienos pusės ir tarp Lenkijos, Anglijos ir Prancūzijos iš kitos pusės. Reik mėginti gauti Vilnių, jeigu tai dabar bus galima, galimai greičiau ir taikiu būdu.⁸⁰ Ir kartu dar kolegos prašė pagalbos savo diplomatinei akcijai JAV: „Amerikos lietuviai šioje mūsų darbuotėje gali suvaidinti svarbią rolę ir suteikti mums pagelbos [...]. Jie yra neutraliame krašte ir, manau, nenusidėtų savo šalies įstatymams šaukdami LABAI skaitlingus mitingus ir priimdami rezoliucijas, kuriose reikalaujama Vilniaus grąžinimo [...] ir pasiūsdami tokias rezoliucijas telegramomis Kaunan ir Maskvon, o nuorašus Sovietų Ambasadai Washingtone (jų turinys neturi būti pažodžiui vienodas).“⁸¹ Kartu P. Žadeikis įspėtas, jog reikalo reikia imtis „TUO-JAU. NEATIDĖLIOTINAI“ ir prie akcijos pritraukti ne tik vietinę lietuvių bendruomenę, bet ir tikruosius amerikiečius, o dar geriau – JAV laikraščių redakcijas⁸².

VIII

Tačiau greit paaiškėjo, kad lietuvių diplomatijos optimizmas buvo gerokai per ankstyvas. Už Vilniaus susigrąžinimą teko mokėti milžinišką ir ilgalaikę politinę kainą. Tiesa, kaip rodo RFUPA dokumentai, Lietuva iš visų trijų Baltijos valstybių derybose Maskvoje ilgiausiai priešinosi SSRS reikalavimams įsileisti Raudonosios armijos karines bazes ir galop juos priėmė tik šantažuojama, kad Vilnius bus atiduotas Baltarusijai. 1940 m. birželio pradžioje SSRS reikalų laikinasis patikėtinis Lietuvoje V. Semionovas net keliolikos lapų analitinėje pažymoje apie Lietuvos–SSRS politinius santykius komisarui V. Molotovui, be kita ko, pabrėžė: „Lietuva, kaip žinoma, paskutinė iš Pabaltijo šalių ir labai labai sunkiai pasirašė savitarpio pagalbos sutartį su SSRS. Jos valdantieji sluoksniai buvo pasiryžę netgi atsisakyti Vilniaus, kad tik nereiktų į Lietuvą įsileisti sovietų karinių jguly.“⁸³ 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos–SSRS Savitarpio pagalbos sutartimi Vilnius atiduotas Lietuvai, tačiau kartu tai atvėrė vartus Raudonosios armijos karinėms bazėms Lietuvoje (20 000 kontingentui), atėmė iš valstybės savarankišką užsienio politiką ir *de facto* įtvirtino Lietuvoje sovietinį protektoratą. Nuo 1939 m. lapkričio Lietuva, kaip ir jos šiaurinės kaimynės, tarptautinėje arenoje iš esmės jau buvo traktuojamos kaip valstybės, praradusios savarankiškumą, arba net kaip „pusiau-valstybės“⁸⁴. Štai 1940 m. sausio pirmomis dienomis Paryžiuje reziduojantis britų ambasadorius Ro-

⁸⁰ Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio slaptas konfidencialus laiškas Lietuvos pasiuntiniui Vašingtone P. Žadeikiui, 1939-09-25. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 9, l. 222.

⁸¹ Ibid., l. 222–223.

⁸² Ibid., l. 223.

⁸³ [SSRS reikalų patikėtinio Lietuvoje V. Semionovo slaptas pranešimas komisarui V. Molotovui, jo pavaduotojui Vladimirui Dekanozovui ir URLK kolegijai], 1940-06-03. AVP RF, f. 0151, op. 31, p. 57, d. 1, l. 122.

⁸⁴ Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio slapta *Pro memoria* užsienio reikalų ministrui J. Urbšiu, 1939-12-12. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 9, l. 277.

naldas Hughas Campbellas P. Klimui tiesiai pareiškė, kad, britų įsitikinimu, esamomis aplinkybėmis „Lietuva laikosi greičiau stebuklu, o ne realių faktorių dėka“⁸⁵. Analogiškas požiūris vyravo ir Prancūzijos visuomenėje. Pasak lietuvių pasiuntinio Paryžiuje, „Apie Baltijos valstybių dabartinę būklę viešoji čionykštė opinija susidarė gana tvirtą nuomonę, jog jos yra nustojusios savo nepriklausomybės, o Sovietų Rusija čia įgijusi lemiamą ne tik karinę, bet ir politinę įtaką“⁸⁶. Dar blogiau buvo tai, kad Paryžiaus ir Londono diplomatinuose užkulisiuose pradėjo cirkuliuoti nuomonė, kad po Didžiojo karo buvo „prikurta per daug“ mažų valstybių su „didelėmis teisėmis“⁸⁷. Kai kurie Vakarų diplomatai ar politikos apžvalgininkai lietuvių kolegoms atvirai aiškino, jog „po karo“ mažosioms valstybėms „nebebus daugiau leista šantažuoti“ didžiųjų valstybių ir Europoje dominuos tik didžiosios galios⁸⁸. Ką tai išties reiškia, parodė Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir po jo Europoje susiformavusi politinė sistema.

Paradoksalu tai, kad po Ribbentropo-Molotovo pakto ir SSRS karinių bazių Lietuvoje įkurdinimo Lietuva, patekusi į kraštutinai kritinę situaciją, bandė maskuoti savo tragišką geopolitinę situaciją. Iš esmės iki pat 1940 m. birželio 15 d. okupacijos lietuvių diplomatija iš esmės klaidino užsienio valstybes ir tarptautinę opiniją. Kaip rodo gana gausūs istoriniai šaltiniai, Lietuvos pasiuntiniai Paryžiuje, Londone, iš dalies Vašingtone ir kitose sostinėse tvirtino, jog spalio 10 d. sutartis Lietuvos suvereniteto neriboja, o SSRS karinės įgulos Lietuvai grėsmės nekelti. Tačiau tokie lietuvių diplomatų pareiškimai Vakarų politikų ir diplomatų dažniausiai būdavo priimami su nuostaba, lengva ironija ar raginimais sovietais pernelyg nepasitikėti ir „išlikti budriems“⁸⁹.

Kartais tokios akcijos vykdavo bendrai su kolegomis latviais ir estais. Kaip sovietinės okupacijos išvakarėse veikė ir kokias problemas sprendė trijų Baltijos valstybių diplomatija, neblogai atskleidžia gausūs P. Klimo pranešimai iš Paryžiaus į Kauną. Štai viename jų apie prancūzų požiūrį į Baltijos valstybes ir pastarųjų pastangas šį požiūrį pakeisti P. Klimas 1940 m. vasario pabaigoje ministrui J. Urbšuii raportavo: „Jau iš pat pradžių, kai buvo padarytos Baltijos kraštų sutartys su Sovietais, prancūzų spauda mus apšaukė Rusijos vasalais arba kaip patekusias į Rusijos protektoratą. Pagaliau, kiek minkštesnė formoj, kaip esančius Sovietų karinėje kontrolėje. Dėl to visi trys Baltijos pasiuntiniai darėme diskretiškus demaršus *Quai d'Orsay* ir spaudos atstovams [...] aiškindami tikrą padėtį.“⁹⁰

⁸⁵ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšuii, 1940-01-06. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 31, l. 10.

⁸⁶ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšuii, 1940-04-01. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 31, l. 166–167.

⁸⁷ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšuii, 1940-02-13. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 31, l. 51–52.

⁸⁸ Ibid., l. 52.

⁸⁹ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo konfidencialus pranešimas URM Politikos departamento direktoriui Edvardui Turauskui, 1940-02-27. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2226, l. 43–44.

⁹⁰ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšuii, 1940-02-29. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 31, l. 106–107.

Kad patyrę lietuvių diplomatai ne visuomet adekvačiai suvokė valstybei gresiančio pavojaus mastą, liudija dar keli iškalbūs faktai. 1940 m. pavasarį diplomatai ne kartą ragino Vyriausybę griežčiau riboti spaudos laisvę. Reikalauta, kad lietuvių spauda ne tik nekritikuotų SSRS užsienio politikos, bet dargi kad neskelbtų ir kitų šalių spaudos agentūrų pranešimų ar informacijos, kuri yra nepalanki Rusijai ar atskleidžia jos tikruosius tikslus. Diplomatai pasiekė, kad Vyriausybė skirtų lėšų Paryžiuje įkurdinti specialų Lietuvos telegramų agentūros korespondentą, kurio uždavinys buvo savo rašiniiais neigti Vakarų žurnalistų prognozes apie agresyvius SSRS ketinimus Lietuvoje ir artėjantį valstybės žlugimą⁹¹. Negana to, siekis įtikti sovietams, prisitaikyti prie jų vykdomos politikos po Lenkijos valstybės sunaikinimo skatino Lietuvos valdžią aktyviau persekioti ir lenkų rezistencinį pagrindį Vilniaus krašte⁹².

72

Tačiau, regis, tos prognozės nelabai jaudino Lietuvos politikus ir diplomatiją. Lietuva buvo susirūpinusi scenarijų kūrimu, kaip greičiau ir sėkmingiau atgauti Vilniją integruoti į lietuvišką valstybę. Klimas čia siūlė remtis žydais, pasirašyti dar vieną sutartį su Maskva dėl už sienos likusių lietuvių repatriacijos į Lietuvą ir iš Lietuvos norinčių išvykti kitataučių bei kuo greičiau delimituoti naująją sieną su SSRS, „kuri demonstratyviai pasauliui patvirtintų, jog čia delimitacija yra visai užbaigta“⁹³. Pasiuntinio Londone B. K. Balučio nuomone, atgautas teritorijas galutinai pririšti prie Lietuvos padėtų „pilnas ir detalus Vilnijos gyventojų surašymas tautiniu atžvilgiu“, kurį kaip įrodymą būtų galima pateikti būsimoje Taikos konferencijoje ir panaudoti Lietuvai palankiai nuteikiant Europos viešąją opiniją.

Tačiau bene radikaliausią scenarijų susitvarkyti su LDK istorinio palikimo tradicija tuomet pasiūlė Lietuvos karo atašė Prancūzijoje, Generalinio štabo pulkininkas Juozas Lanskoronskis, kuris valdžią ragino „mažiausiai daryti ceremonijų“ su Vilniaus krašto lenkais, nes „dėkingumo už tai nebus, o bus tik tvirtinimai, kad lenkybė yra tokia moralinė jėga, kurios jokie persekiojimai neįveikia“. Pasak pulkininko, „pirmon eilėn reikia uždaryti universitetą ir, jei galima, visas lenkiškas mokyklas. Kraštą reikia valdyti kieta ranka, priverstinai reikalauti mūsų kalbos viešo naudojimo. Gera, žinoma, būtų, kad mūsų tolerancijos faktas taip ir pasilikėtų užsieny kaip faktas. Jis dabar yra ir sudaro mums daug simpatijų, tačiau tylomis reikia rauti lenkybę kaip piktžolę. Juo daugiau būsime tiek socialinių reformų, tiek administracinių veiksmų kraštui inkorporuoti padarę, juo tvirčiau tame krašte sėdėsime, jei kartais susidarys sąlygos lenkams vėl į tą kraštą pretenzijų pareikšti“⁹⁴.

⁹¹ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo konfidencialus pranešimas URM Politikos departamento direktoriui Edvardui Turauskui, 1940-02-27. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2226, l. 43.

⁹² Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšui, 1940-05-08. *LCVA*, f. 648, ap. 1, b. 31, l. 249.

⁹³ KASPARAVIČIUS, Algimantas. „Lietuvos Jeruzalė“ Petro Klimo diplomatinėse vizijose. In *Kai ksenofobija virsta prievarta: lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*. Sud. Darius STALIŪNAS, Vladas SIRUTAVIČIUS. Vilnius, 2005, p. 255.

⁹⁴ Lietuvos karo atašė Paryžiuje plk. J. Lanskoronskio slaptas pranešimas Lietuvos URM, 1939-12-05. *LCVA*, f. 648, ap. 1, b. 30, l. 248–251.

Dar liūdniau atrodo faktas, kad 1940 m. gegužę prasidėjus SSRS atviroms provokacijoms prieš Lietuvą, kai kurie lietuvių diplomatai buvo linkę labiau tikėti propagandiniais V. Molotovo kaltinimais Lietuvai nei Lietuvos specialiųjų tarnybų teikiama medžiaga. Štai pasiuntinys Paryžiuje P. Klimas ragino Vyriausybę labai atsakingai vertinti V. Molotovo pareiškimus, kad Lietuvos specialiosios tarnybos neva Vakarų kolegų užsakymu grobia ir tardo raudonarmiečius. Kvietė Vyriausybę reikalą „skubiai iširti“, o saugumo policiją – radikaliai, be sentimentų, atsikratyti galimų provokatorių ir „ultra-patriotų“, kurie jau vykstančio Europoje karo sąlygomis tik kenkia valstybės interesams⁹⁵. Nesunku suvokti, kad tokia valstybės užsienio politika ir lietuvių diplomatinė veikla valstybei kritišku metu neveikė kaip prevencinė priemonė, sauganti ją nuo artėjančios katastrofos.

IX

Baigiant šią fragmentišką tarpukario Lietuvos Respublikos užsienio politikos apžvalgą, konstatuoti iš esmės galima tik vieną dalyką. Pastarojo meto lietuvių istoriografijoje ir ypač viešojoje erdvėje, istorinėje atmintyje vertinant Antrojo pasaulinio karo pradžios įvykius ir jų tragiškas pasekmes Lietuvos valstybei, dažnai priekaištaujama „netikusiai“, „pavojingai“, „nedėkingai“ ar net „grėsmingai“ Lietuvos geopolitinei padėčiai. Kitaip tariant, priekaištaujama likimui, nes tauta paprastai beveik negali pakeisti savo gimimo vietos ir egzistencinės erdvės pasaulyje. Tačiau atidžiau pastudijavus pačios tarpukario Lietuvos užsienio politiką, jos kai kada gana rafinuotas ir painias tendencijas, užmojus, strategiją ir santykį su ilgaamžė senjojo valstybingumo tradicija, kyla įtarimas, kad kai kuriais momentais Lietuvos užsienio politika tarpukariu buvo orientuota ir veikė ne tiek kovodama su likimu (geopolitika), kiek su ankstesnių šimtmečių tradicija ir / ar jos daugiabriauniu palikimu.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

BENDIKAITĖ, Eglė; KASPARAVIČIUS, Algimantas; KAUBRYS, Saulius; LAUKAITYTĖ, Regina; LAURINAVIČIUS, Česlovas; MAČIULIS, Dangiras; SIRUTAVIČIUS, Vladas; STRAVINSKIENĖ, Vitalija; TAUBER, Joachim; VASKELA, Gediminas. *Lietuvos istorija*. T. X, D. II: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*. Vilnius, 2015.

FLEURY, Antoine. The League of Nations: Toward a New Appreciation of its History. In *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. Ed. by Manfred F. BOEMEKE, Gerald D. FELDMAN, Elisabeth GLASER. Washington, 1998, 507–522.

GAIGALAITĖ, Aldona. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*. Kaunas, 1999.

⁹⁵ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo slaptas pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Urbšiuui, 1940-05-30. *LCVA*, f. 648, ap. 1, b. 31, l. 286.

- GAJOWNIK, Tomasz. *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*. Warszawa, 2010.
- KASPARAVIČIUS, Algimantas. *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos Nepuolimo sutarties sudarymo analizė*. Vilnius, 1996.
- KASPARAVIČIUS, Algimantas. *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos*. Vilnius, 2010.
- KASPARAVIČIUS, Algimantas. „Lietuvos Jeruzalė“ Petro Klimo diplomatinėse vizijose. In *Kai ksenofobija virsta prievarta: lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*. Sud. Darius STALIŪNAS, Vladas SIRUTAVIČIUS. Vilnius, 2005, p. 249–258.
- KASPARAVIČIUS, Algimantas. Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1935). In *Lietuvos Nepriklausomybei – 80: straipsnių rinkinys*. Vilnius, 1999, p. 4–57.
- KASPARAVIČIUS, Algimantas. Šimšonas Rozenbaumas: vieno žydų patrioto diplomatinis eskizas. In *Mokslinė konferencija „Iš Lietuvos diplomatinės istorijos“*. [D.] 3: *skirta diplomato B. K. Balučio 120-osioms gimimo metinėms: pranešimai*. Sud. Rimas BANAITIS. Kaunas, 2000, p. 35–50.
- KITCHEN, Martin. Winston Churchill and the Soviet Union during the Second World War. *The Historical Journal*, 1987, vol. 30, no. 2, pp. 415–436.
- KNOCK, Thomas J. Wilsonian Concepts and International Realities at the End of the War. In *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. Ed. by Manfred F. BOEMEKE, Gerald D. FELDMAN, Elisabeth GLASER. Washington, 1998, pp. 111–130.
- MAČIULIS, Dangiras; STALIŪNAS, Darius. *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekto (XIX a. pabaiga – 1940 m.)*. Vilnius, 2015.
- OKULEWICZ, Piotr. *Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926*. Poznań, 2001.
- PARROTT, Andrew. The Baltic States from 1914 to 1923: The First World War and the Wars of Independence. *Baltic Defence Review*, 2002, vol. 2, no. 8, pp. 131–158.
- SAFRONOVAS, Vasilijus. Der Anschluss des Memelgebietes an Litauen. Die Tilsiter Akte und der Aufstand als Symbolen des Legitimationsmythos. *Annaberger Annalen*, 2009, Nr. 17, S. 5–40.
- VAREIKIS, Vygas. Historische Kontroversen über den litauischen „Aufstand“ im Memelgebiet 1923. *Annaberger Annalen*, 2009, Nr. 17, S. 41–52.
- VAREIKIS, Vygas. Klaipėdos krašto užėmimas. In *1923 metų sausio įvykiai Klaipėdoje* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. IV). [Sud. Alvydas NIKŽENTAITIS.] Klaipėda, 1995, p. 45–50.
- ŽEPKAITĖ, Regina. Dėl Pabaltijo valstybių sąjungos (Baltijos antantės) kūrimo 1919–1925 m. *Lietuvos istorijos metraštis. 1984 metai*. Vilnius, 1985, p. 38–53.

LITHUANIAN FOREIGN POLICY IN THE INTERWAR PERIOD: A BATTLE AGAINST FATE OR TRADITION?

Algimantas Kasparavičius

Summary

The restoration of the Lithuanian state at the beginning of the 20th century was in many respects a lengthy and problematic process. With the end of the Great War and the simultaneous collapse of several long-established empires, Europe sank into geo-political

chaos for some time. The old imperial geo-political order was destroyed, and the new one, based on liberal democracy, faced challenges. The League of Nations, created in 1919–1920, was the first global and essentially supranational institution. It looked attractive in theory, but was inefficient in practice. Based on Wilsonian idealism, but created based on the pragmatic and even selfish interests of Europe's great political powers, it was well suited for resolving disputes between small states, but was helpless in the face of disagreements or conflicts between large powers and small states.

Although Lithuania was one of the first countries in Europe to trust in and rely on the authority of the League of Nations, and the new democratic and just geo-political order it was creating on the old continent, it was very quickly disappointed. Despite its active mediation, the League of Nations failed to resolve the Lithuanian-Polish conflict over the Vilnius question throughout the interwar period. As a result, its authority declined in Lithuania, and even more so in Poland. Disappointed with the League of Nations, Lithuania started to look for alternatives, and turned to Bolshevik Russia (USSR). The Lithuanian-Soviet geo-political union against Poland historically meant Lithuania's struggle against tradition, and against itself in historical terms.

75

However, the difficult geo-political situation in Europe and the permanent territorial conflict with Poland were not the only challenges that Lithuania's interwar foreign policy faced. Numerous problems arose from the multi-faceted and complex multicultural historical legacy of the Grand Duchy of Lithuania, the ruins of which were used for the nation-state of Lithuania, thereby showing a controversial compatibility with the growing modern Lithuanian nationalism.

The formulations in the Declaration of Independence of 16 February 1918 appealed to the continuity of the historical Lithuanian state, and declaring not the creation but the restoration the Lithuanian state were far from unproblematic. In political terms, one can restore only what once existed and was later destroyed or recklessly lost due to foreign activity. Thus, the only thing that could be restored was the situation that had existed for a short period between the adoption of the 3 May 1791 Constitution and the Third Partition of the Commonwealth of the Two Nations. Meanwhile, by claiming the area of the nation-state to be defined according to the 'broadly understood' ethnographic principle, the modern Lithuanian political elite that represented the emerging Lithuanian nation shifted away from both the historical union with Poland and the territorial concept of Lithuania as the former grand duchy. As a result, for some time, the Taryba (State Council of Lithuania) did not have a clear position on national minorities, namely Jews, Poles and Belarusians. Their representatives were co-opted into the Taryba only in late 1918, when the first temporary government faced the need to take power in revendicated areas, primarily in the multicultural and multinational capital, and invited minorities to cooperate in managing the situation.

Thus, by the dawn of the modern Lithuanian nation-state, relations between the Lithuanian government and national minorities were a sensitive area, tightly tied up with foreign policy issues. The historical heritage of the 'national politics' of the old, aristocratic Lithuanian state was perfectly visible, and was felt in cities and towns across the country, which were dominated by Lithuanians in the historical-political sense (otherwise known as 'old Lithuanians'), Jews, Poles, Belarussians and Germans, rather than by ethnic

Lithuanians. All of these were ethnic groups that could feel more or less equal compared with the dominant titular nation in the times of the old aristocratic-cosmopolitan political order. With the emergence and development of the modern nation-state of Lithuania, however, they had to adapt to it and come to terms with the status of 'minorities' that was offered to them by the nation-state.

This led to a conflict, especially with the Poles, who were now reduced from being the leading group in the titular nation, a status they had acquired in the Commonwealth in the late 18th century, to the status of a Polish 'national minority' in the Lithuanian nation-state. It is not surprising, therefore, that most Poles tended to support the Polish rather than the Lithuanian nation-state in the early 20th century. All the more so since restored Poland, a country that was several times larger, richer, and with more political and cultural possibilities, was not only far from turning away from its compatriots in the 'eastern areas', but saw Lithuania as part of an extended Polish state, or at least a Polish-Lithuanian federation.

76

Under these circumstances, Lithuanian foreign policy had to focus on several extremely complex and difficult problems in the interwar years. They included: the definition of the state's territory and attempts to achieve fair borders; the normalisation of relations with larger neighbouring countries which had various claims against Lithuania; and the long political and diplomatic battle with Poland in its attempts to establish itself in the Lithuanian capital. By endeavouring to resolve these problems, Lithuania was forced to manoeuvre on the international arena, and to look for influential political allies or secure geo-political support. As a result, Lithuanian politicians felt a growing disenchantment with relations with its neighbours in the West, and turned to the East, starting controversial political-diplomatic cooperation with Bolshevik Russia (the USSR) against Poland. Taking into consideration the long-term geo-political competition with Russia that was pursued by the Commonwealth of the Two Nations several centuries before, this position was a form of surrender to fate and a battle against tradition for Lithuania. It was this position that helped Lithuania to regain its capital in controversial circumstances in the autumn of 1939. In the summer of 1940, however, it contributed significantly to the collapse of the state.